

Sociale uitsluiting

Een conceptuele en
empirische verkenning

Werkdocument 99

Sociale uitsluiting

Een conceptuele en empirische verkenning

Werkdocument 99

Gerda Jehoel-Gijsbers

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, december 2003

Het Sociaal en Cultureel Planbureau is ingesteld bij Koninklijk Besluit van 30 maart 1973.

Het Bureau heeft tot taak:

- a wetenschappelijke verkenningen te verrichten met het doel te komen tot een samenhangende beschrijving van de situatie van het sociaal en cultureel welzijn hier te lande en van de op dit gebied te verwachten ontwikkelingen;
- b bij te dragen tot een verantwoorde keuze van beleidsdoelen, benevens het aangeven van voor- en nadelen van de verschillende wegen om deze doeleinden te bereiken;
- c informatie te verwerven met betrekking tot de uitvoering van interdepartementaal beleid op het gebied van sociaal en cultureel welzijn, teneinde de evaluatie van deze uitvoering mogelijk te maken.

Het Bureau verricht zijn taak in het bijzonder waar problemen in het geding zijn, die het beleid van meer dan één departement raken.

De minister van Volksgezondheid, Welzijn en Sport is als coördinerend minister voor het sociaal en cultureel welzijn verantwoordelijk voor het door het Bureau te voeren beleid. Omtrent de hoofdzaken van dit beleid treedt de minister in overleg met de minister van Algemene Zaken, van Justitie, van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen, van Financiën, van Volkshuisvesting, Ruimtelijke Ordening en Milieubeheer, van Economische Zaken, van Landbouw, Natuurbeheer en Visserij, van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

© Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag 2003
SCP-werkdocument 99
Zet- en binnenwerk: Karel Oosting, Amsterdam
ISBN 90-377-0154-x

Dit rapport is gedrukt op chloorvrij papier

Sociaal en Cultureel Planbureau
Parnassusplein 5
2511 VX Den Haag
Tel: (070) 340 70 00
Fax: (070) 340 70 44
Website: <http://www.scp.nl>
E-mail: info@scp.nl

Inhoud

Voorwoord	7	
1	Inleiding	9
1.1	Aanleiding en doel van deze studie	9
1.2	Beleidscontext	10
1.2.1	Sociale uitsluiting en de beleidsagenda	10
1.2.2	Het Nationaal Actieplan ter bestrijding van armoede en sociale uitsluiting	13
1.3	Opbouw van het rapport	17
2	<i>Sociale uitsluiting: een conceptuele exercitie</i>	19
2.1	Inleiding	19
2.2	Sociale uitsluiting en maatschappelijke tweedeling	20
2.3	Sociale uitsluiting en armoede	22
2.3.1	Afbakening ten opzichte van armoede	22
2.3.2	'Brede' definitie van armoede	24
2.4	Indirecte 'definitie' van sociale uitsluiting	25
2.5	Gemeenschappelijke elementen in begripsbepaling	26
2.6	Aanverwante begrippen	27
2.7	Samenvatting	29
3	<i>Naar een definitie van sociale uitsluiting</i>	31
3.1	Inleiding	31
3.2	Kanttekeningen	31
3.2.1	Twee hoofddimensies van sociale uitsluiting	31
3.2.2	Definiëren van risicofactoren is geen definitie van sociale uitsluiting	32
3.2.3	Tot nu toe weinig aandacht voor cumulatie en gradatie van risicofactoren	34
3.2.4	Een 'consumentistische' invulling van sociaal burgerschap	35
3.2.5	Weinig aandacht voor sociale infrastructuur op lokaal niveau	36
3.2.6	Geen aandacht voor verschillende niveaus van sociale uitsluiting	38
3.2.7	Indicatoren voor sociale uitsluiting eenzijdig gericht op (potentiële) beroepsbevolking	39
3.3	Definitie sociale uitsluiting	40
3.3.1	Inleiding	40
3.3.2	Definitie van sociale uitsluiting als toestand	41
3.3.3	Definitie van risicofactoren voor sociale uitsluiting	42
3.4	Samenvatting	45

4	Analyse van sociale uitsluiting	47
4.1	Inleiding	47
4.2	De data	47
4.2.1	Inleiding	47
4.2.2	Beschikbare bestanden	47
4.2.3	Selectie van variabelen	49
4.3	Resultaat secundaire analyses	52
4.3.1	Inleiding	52
4.3.2	Omvang per risicogroep	52
4.3.3	Samenhang tussen risicofactoren	55
4.3.4	Risicofactoren en kenmerken van sociale uitsluiting	57
4.3.5	Effecten van risicofactoren	63
4.3.5.1	Inleiding	63
4.3.5.2	Beperkingen van secundaire analyses	64
4.3.5.3	Analyse van de dimensie 'materiële deprivatie'	65
4.3.5.4	Analyse van de dimensie 'sociale isolatie'	70
4.3.6	Cumulatie van risicofactoren	72
4.3.6.1	Cumulatie van risicofactoren voor materiële deprivatie	73
4.3.6.2	Cumulatie van risicofactoren voor sociale isolatie	75
4.3.6.3	Omvang van groepen met cumulatie van risicofactoren	76
4.4	Conclusies	79
5	Samenvatting en conclusies	83
5.1	Inleiding	83
5.2	Conceptuele ontwikkeling van sociale uitsluiting	83
5.3	Onderzoeksbevindingen	86
5.4	Conclusies	88
<i>Bijlagen</i>		
A	Lijst van indicatoren op het gebied van armoede en sociale uitsluiting	91
B	Kenmerken van sociale uitsluiting	94
C	Amos-analyse: directe effecten	116
<i>Literatuur</i>		117
<i>Publicatielijst van het Sociaal en Cultureel Planbureau</i>		121

Voorwoord

De afronding van dit werkdocument heeft plaatsgevonden in een periode dat het motto van het kabinet luidde: 'Meedoen, meer werk en minder regels'. Deze studie is erop gericht meer inzicht te krijgen in het verschijnsel dat er ook burgers zijn voor wie 'meedoen' een probleem is, bij wie er sprake is van sociale uitsluiting. Om dit goed in kaart te brengen, zal eerst duidelijk moeten zijn op welke wijze de omvang en aard van sociale uitsluiting kan worden vastgesteld. Daarom heeft het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) het project 'Indicatoren voor sociale uitsluiting' op zijn werkprogramma voor 2003 gezet. Deze studie bouwt voort op het leefsituatie-onderzoek van het SCP, waarin welzijn en welvaart van de bevolking sinds een groot aantal jaren periodiek worden gemeten. Het is tevens een vervolg op de werkzaamheden die het SCP, samen met het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), sinds 1997 heeft verricht in het kader van de 'Armoedemonitor', een periodieke rapportage waarin een breed, empirisch en kwantitatief beeld van armoede wordt geschetst. In de beleidsdiscussie, zowel op Europees als nationaal niveau, is de aandacht voor de armoedeproblematiek echter steeds meer verschoven naar het vraagstuk van sociale uitsluiting, waarmee – impliciet – werd aangegeven dat armoede meer is dan financiële achterstelling. Wat nu precies onder sociale uitsluiting moet worden verstaan, werd echter niet duidelijk gedefinieerd. Mede om deze reden was in de Armoedemonitor van 2001 een apart hoofdstuk aan dit onderwerp gewijd, waarin een eerste uitwerking is gegeven aan de indicatoren voor sociale uitsluiting. In dit werkdocument wordt hierop verder gebouwd. Hiermee wil het SCP een bijdrage leveren aan de ontwikkeling van een set indicatoren die niet alleen wetenschappelijk gefundeerd en methodisch valide, maar met name ook beleidsrelevant zijn.

Het aspect van beleidsrelevantie wordt hier zo expliciet genoemd, omdat het thema sociale uitsluiting hoog op de Europese en daarmee ook Nederlandse beleidsagenda is komen te staan.

In dit werkdocument is het concept sociale uitsluiting uitgebreid verkend via literatuur en beleidsnota's (hoofdstuk 2). Naar aanleiding hiervan wordt in hoofdstuk 3 een nieuwe definitie gegeven en worden de relaties tussen risicofactoren en kenmerken van sociale uitsluiting in een conceptueel model geplaatst. Om reeds enig inzicht te krijgen in de verschillende dimensies van sociale uitsluiting en in de factoren die daarop van invloed zijn, is ten behoeve van dit werkdocument een aantal secundaire analyses verricht op bij het SCP beschikbare databestanden (hoofdstuk 4). De resultaten hiervan zijn door het ministerie meegenomen in het Nationaal Actieplan van 2003.

Voor een vollediger analyse van het theoretisch model moet de volgende fase van het project sociale uitsluiting worden afgewacht. Daartoe is een nieuwe dataverzameling opgezet, waarover in de herfst van 2004 zal worden gerapporteerd.

Prof. dr. P. Schnabel
Directeur SCP

1 Inleiding

1.1 Aanleiding en doel van deze studie

In toenemende mate is er, zowel op Europees als nationaal niveau, de afgelopen jaren aandacht ontstaan voor het vraagstuk van sociale uitsluiting. Ondanks de voorspoedige economische ontwikkeling die ons land (en de rest van Europa) tot ongeveer 2001 kende, waren er ook duidelijke signalen dat het met een deel van de burgers ‘niet goed ging’, niet alleen in financiële zin, maar ook op andere terreinen. Om de leefsituatie van dit deel van de bevolking aan te duiden werd het in de politiek gangbaar om over ‘armoede en sociale uitsluiting’ te spreken, zonder dat overigens duidelijk werd gedefinieerd wat hieronder precies moet worden verstaan. Evenmin is tot nu toe vanuit wetenschap en onderzoek een algemeen aanvaarde definitie van sociale uitsluiting naar voren gekomen, hoewel er de afgelopen jaren veel is gepubliceerd over dit thema.

Inmiddels wordt er in de Europese Unie volop gewerkt aan de ontwikkeling van beleid op dit terrein. Nederland heeft, evenals de andere lidstaten, zowel in 2001 als 2003, een ‘Nationaal actieplan ter bestrijding van armoede en sociale uitsluiting’¹ opgesteld en ingediend bij de Europese Commissie. Deze bevordert via de zogenoemde ‘open coördinatiemethode’ uitwisseling en samenwerking tussen de lidstaten. Mede door de gezamenlijke ontwikkeling van indicatoren voor sociale uitsluiting streeft men naar een duidelijker invulling van het begrip. Op Europees niveau zijn afspraken gemaakt over welke risicofactoren als de belangrijkste worden gezien. Op dit moment is nog slechts een deel hiervan concreet in indicatoren uitgewerkt en wordt er verder gewerkt aan de operationalisering van de overige risicofactoren. Naast deze gezamenlijke ‘EU-indicatoren’ kan elke lidstaat – uiteraard – zelf besluiten om met specifiek voor het eigen land ontwikkelde indicatoren het verschijnsel van sociale uitsluiting verder in kaart te brengen. Het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (szw) heeft daartoe voor Nederland reeds een eerste aanzet gegeven met het zogenoemde ‘armoederisicomodel’ (ARM), waarin een aantal dimensies van sociale uitsluiting is onderscheiden en waarin speciaal aandacht is voor cumulatie van risicofactoren.

Onderzoek naar sociale uitsluiting is nog volop in ontwikkeling en een nadere studie naar dit onderwerp lijkt op zijn plaats. Met dit werkdocument wil het SCP een bijdrage leveren aan de verdere ontwikkeling van het begrip sociale uitsluiting en van de wijze waarop het empirisch kan worden waargenomen. Daarmee wordt voortgebouwd op het onderzoek dat het SCP reeds sinds een groot aantal jaren verricht naar de leefsituatie van de Nederlandse bevolking. Tevens wordt voortgebouwd op het werk dat het SCP, samen met het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), heeft verricht in het project ‘Armoedemonitor’. In de periode 1997 tot en met 2001 is er jaarlijks een publicatie verschenen waarin een breed beeld van armoede werd gegeven. In 2002 volgde een beperktere publicatie in de vorm van het Armoedebericht en

eind 2003 is opnieuw een uitgebreide Armoedemonitor verschenen. In de editie van de Armoedemonitor in 2001 was, mede naar aanleiding van de toenemende beleidsaandacht, voor het eerst ook een hoofdstuk over sociale uitsluiting opgenomen.

De Armoedemonitor kwam tot stand met behulp van cofinanciering door het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. In vervolg hierop treedt het ministerie ook als co-financier op voor het totstandkomen van dit werkdocument 'sociale uitsluiting'.

In dit werkdocument richt het SCP zich op de uitwerking van een set van indicatoren voor sociale uitsluiting die niet alleen wetenschappelijk gefundeerd en methodisch valide, maar met name ook beleidsrelevant zijn; er is rekening gehouden met de risicofactoren in het door SZW ontwikkelde 'armoederisicomodel' (ARM) en met de indicatoren die in Europees verband zijn of worden ontwikkeld. Daarnaast wordt kwantitatieve informatie gegeven over de indicatoren, waarbij met name aandacht is voor de cumulatie van risico's.

De kwantitatieve informatie zal allereerst via secundaire analyses worden verworven, waarover in dit werkdocument wordt gerapporteerd. Voor een vollediger empirisch onderzoek wordt een nieuwe dataverzameling opgezet, waarover in 2004 zal worden gerapporteerd (zie ook § 5.4).

De aandacht die het thema sociale uitsluiting in de afgelopen jaren heeft gekregen, is voor een groot deel te danken aan het feit dat dit onderwerp in het beleid zo'n belangrijke rol is gaan spelen. Een uitwerking van het onderwerp sociale uitsluiting zou dan ook incompleet zijn, wanneer helemaal geen aandacht werd geschonken aan de beleidscontext. Vandaar dat in de volgende paragraaf hierop summier wordt ingegaan.

1.2 *Beleidscontext*

Omdat sociale uitsluiting als een relatief nieuw begrip wordt neergezet waarover nog weinig bekend is, is uit het voorgaande wellicht de indruk ontstaan dat het ook om een geheel nieuw verschijnsel gaat. Bovendien is mogelijk ook de indruk ontstaan dat het een typisch 'szw-onderwerp' is. Uit de beschrijving van de beleidscontext hieronder zal echter blijken dat meerdere ministeries zich al langere tijd bezighouden met vergelijkbare of aanverwante beleidsthema's; waarbij de terminologie kan variëren, maar waarbij een of andere vorm van maatschappelijke achterstand of verdelingsproblematiek als algemene noemer kan worden gezien. Uit de beschrijving van het 'Nationaal actieplan ter bestrijding van armoede en sociale uitsluiting' wordt tevens duidelijk dat vrijwel alle ministeries bij dit plan zijn betrokken, waarbij het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid als coördinator optreedt.

1.2.1 *Sociale uitsluiting en de beleidsagenda*

In het laatste decennium is het thema armoede expliciet op de beleidsagenda komen

staan, zowel op Europees als landelijk niveau. Na de politieke acceptatie van armoede als beleidsprobleem is de aandacht voor de ‘onderkant van de samenleving’ vervolgens snel verbreed naar het probleem van sociale uitsluiting. In de troonrede van 1995 werden overheden, burgers, bedrijven en maatschappelijke organisaties opgeroepen om ‘gezamenlijk de sociale uitsluiting en stille armoede in onze samenleving eensgezind en met kracht aan te pakken’; een oproep waarmee erkenning van de armoedeproblematiek in Nederland een politiek feit werd (Engbersen et al. 1996: 5). In de regeringsverklaring en de troonrede van 2003 staat terugdringing van sociale uitsluiting – impliciet – nog steeds op de agenda, maar dan veel sterker vanuit de eigen verantwoordelijkheid van de burger: iedereen moet ‘meedoen’, met name via arbeidsparticipatie.

Politieke aandacht voor onderwerpen als armoede en sociale uitsluiting is niet nieuw: de naoorlogse Nederlandse politiek kent een traditie van bestrijding van maatschappelijke achterstand. Aandacht voor de verdelingsproblemen ten aanzien van welzijn en welvaart van burgers vormen daarbij sinds jaar en dag de kern. Het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (vws) – en de voorlopers daarvan – richt zich daarbij vooral op het welzijnsaspect. De verdelingsaspecten van welvaart (inkomen en sociale zekerheid) behoren tot het terrein van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (szw). Hoewel welzijn en welvaart sterk met elkaar samenhangen, kwam beleid op deze terreinen in het verleden tamelijk gescheiden vanuit de verschillende ministeries tot stand. Inmiddels vindt er veel meer interdepartementale afstemming plaats over belangrijke maatschappelijke problemen. Zo ook over beleid met betrekking tot armoede en sociale uitsluiting. In het Regeerakkoord van 1998 werd uitdrukkelijk vastgelegd dat de versterking van de sociale infrastructuur, een belangrijk doel van het toenmalige kabinet, dient plaats te vinden in samenhang met versterking van de economische en de ruimtelijk-fysieke infrastructuur. Dit vereist meer aandacht voor integraal beleid waar verschillende ministeries bij zijn betrokken.

Hoewel bestrijding van armoede en sociale uitsluiting bij veel departementen een onderdeel van beleid vormt, kunnen de ministeries van vws, szw, het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties (BZK) en – sinds 2002 – het ministerie van Justitie als de belangrijkste ‘trekkers’ worden gezien. vws vanwege zijn welzijnsbeleid, szw vanwege zijn armoedebeleid en beleid ter bevordering van arbeidsparticipatie, BZK vanwege zijn grote stedenbeleid en Justitie vanwege het minderheden- en integratiebeleid.

Het sociaal beleid gericht op bestrijding van armoede heeft altijd nauw samengehangen met het arbeidsmarkt- en werkgelegenheidsbeleid en behoorde daarmee – in Nederland – tot het beleidsterrein van het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid. Arbeidsparticipatie wordt immers gezien als het belangrijkste middel om armoede tegen te gaan (zie de opeenvolgende Sociale Nota’s van szw vanaf 1995). Na de oproep in de troonrede volgt de nota *De andere kant van Nederland*

(szw 1995), ook wel de Armoedenota genoemd, waarin concrete beleidsmaatregelen voor armoedebestrijding worden gepresenteerd. De Armoedenota vormde de opmaat voor vier Sociale Conferenties die jaarlijks in de periode 1996 tot en met 2000 zijn gehouden. Mede op basis hiervan zijn in deze jaren veel nieuwe maatregelen in het kader van armoedebeleid ontwikkeld² en is er flink ingezet op het creëren van gesubsidieerde en additionele arbeid (de zogenoemde Melkert-1, -2, en -3-banen). Voor de ‘moeilijkste’ groep uitkeringsgerechtigden werden – in eerste instantie als experiment – sociale activeringsprojecten (‘Melkert-4’) opgezet, die een tweeledige doel hadden: een eerste opstap bieden naar een traject richting reguliere arbeidsmarkt én het tegengaan van sociaal isolement. Op dit laatste punt raakt het szw-beleid nauw aan vws-beleid. Het is dan ook niet voor niets dat de Directie Bijstandszaken van szw en de Directie Sociaal beleid van vws een gezamenlijk Informatie- en servicepunt sociale activering (ISSA) hebben opgericht voor alle samenwerkende partners in de uitvoering van sociale activering.³

De effectiviteit van gesubsidieerde en additionele arbeid komt in 2001/2002 echter sterk ter discussie te staan. Met name het rapport *Aan de slag* geeft hierin een doorbraak (IBO-werkgroep 2001). De insteek van het szw-beleid ter bestrijding van armoede en sociale uitsluiting blijft nog steeds bevordering van arbeidsparticipatie, maar dan wel sterker gericht op reguliere arbeid. Er komt meer aandacht voor financiële prikkels en sancties om dit te bewerkstelligen. In het Regeerakkoord van 2003 worden structurele veranderingen in de sociale zekerheidsregelingen aangekondigd die als doel hebben de afhankelijkheid van een uitkering tegen te gaan en de arbeidsparticipatie te bevorderen.

Terwijl het ministerie van szw zich vooral richt op bestrijding van armoede, werkloosheid, arbeidsongeschiktheid en uitkeringsafhankelijkheid, houdt het ministerie van vws zich vooral bezig met bevordering van de sociale kwaliteit als uitgangspunt van het welzijnsbeleid. In de welzijnsnota 1999-2002 van vws, getiteld *Werken aan sociale kwaliteit*, worden in vijf programmalijnen de hoofddoelstellingen van het welzijnsbeleid vastgelegd, waarvan er één programma expliciet betrekking heeft op het ‘Voorkómen van sociale uitsluiting’ (vws 1999: 26). Het accent ligt daarin op het versterken van de maatschappelijke positie van marginale groepen in de samenleving. Naast ondersteuning van verschillende experimenten en projecten op het terrein van sociale activering zijn er specifieke projecten voor kwetsbare groepen ontwikkeld (dak- en thuislozen, gehandicapten en allochtone ouderen) (vws 2001: 16 e.v.).

Ook de andere programma’s kennen doelstellingen die nauw verbonden zijn met aspecten van sociale uitsluiting. Zo heeft het programma ‘Participatie en toegankelijkheid’ als doel de maatschappelijke participatie van (kwetsbare) burgers te bevorderen en de toegankelijkheid van instellingen, voorzieningen en diensten te vergroten. Hierbij wordt in het bijzonder aandacht besteed aan participatie van ouderen in hun eigen leefmilieu, aan participatie van jeugdigen en aan ‘community care’ voor gehandicapten. In het derde programma ‘Lokaal sociaal beleid’ is het doel de versterking van de gemeentelijke beleidsvoering op het sociale en welzijnsterrein,

waarbij als specifieke aandachtsgebieden gelden: 1) het versterken van de leefbaarheid en de sociale samenhang op wijk- en buurtniveau, en 2) het versterken van netwerken rond jeugd en gezin.

Ook in onderzoek heeft het ministerie van vws aandacht voor thema's die sterk gelieerd zijn aan sociale uitsluiting. Dit geldt met name voor het onderzoeksprogramma naar de sociale infrastructuur en het NWO-programma sociale cohesie, dat door vws mede gefinancierd wordt. Maar het geldt ook voor de monitor leefbaarheid en participatie en de monitor lokaal sociaal beleid. Het SCP heeft in de afgelopen 25 jaar een belangrijke rol gespeeld in de uitvoering van deze onderdelen van het vws-onderzoeksprogramma.⁴

Het lokaal sociaal beleid van het ministerie van vws heeft op zijn beurt weer raakvlakken met het grote stedenbeleid van het ministerie van BZK. Met dit laatste wordt niet alleen ingezet op het verbeteren van de economische structuur, maar ook op het verbeteren van de integratie en inburgering van etnische minderheden, het investeren in de jeugd (onder andere door het voorkómen van schooluitval), herstructurering van de woonwijken en op het vergroten van de sociale veiligheid. Dit zijn allemaal aspecten die te maken hebben met terugdringing van sociale uitsluiting.

Geconcludeerd kan worden dat het szw-beleid van de afgelopen jaren vooral op bestrijding van armoede en het vws-beleid met name op bestrijding van maatschappelijke achterstand was gericht. Het ministerie van BZK richt zich met name op risicogroepen en risicosituaties in de grote steden. Wat betreft de integratie van minderheden ligt de verantwoordelijkheid sinds het aantreden van het kabinet Balkenende in 2002 bij het ministerie van Justitie.

1.2.2 *Het Nationaal Actieplan ter bestrijding van armoede en sociale uitsluiting*

Hiervoor is al enkele keren het Nationaal actieplan ter bestrijding van armoede en sociale uitsluiting (NAP) aan de orde geweest, zonder dat er verder op in is gegaan. Omdat in de uitwerking van het onderhavige project sociale uitsluiting rekening zal moeten worden gehouden met wat door de Nederlandse overheid en op Europees niveau aan indicatoren voor sociale uitsluiting wordt ontwikkeld en afgesproken, in dit geval met datgene wat in het NAP 2001 staat vermeld, zal hieronder kort de achtergrond en de inhoud van het NAP 2001 worden besproken.

De Europese Unie en het Nationaal Actieplan

Het ontstaan van het Nationaal Actieplan dient te worden gezocht in de Europese ontwikkelingen met betrekking tot sociaal beleid. Eind jaren negentig, toen de Europese Unie grote vooruitgang had geboekt als economische en monetaire eenheid, werd de tijd rijp geacht om hetzelfde effect te bereiken op het terrein van sociale cohesie. Daarom heeft de Europese Raad tijdens de Europese Top in Lissabon in het voorjaar van 2000 de bevordering van sociale integratie tot een hoofdlijn van beleid gemaakt. Daarbij is gekozen voor de zogenoemde 'open coördinatiemethode', die inhoudt dat de EU zelf geen beleid maakt, maar dat de lidstaten kennis en informatie

uitwisselen, elkaar aanspreken op hun resultaten en goede voorbeelden met elkaar vergelijken. Doel is dat de lidstaten aan de hand hiervan hun eigen beleid verder kunnen ontwikkelen. De beleidsverantwoordelijkheid blijft bij de lidstaten zelf liggen. Wel zijn tijdens de Top in Nice in december 2000 enkele algemene doelstellingen afgesproken:

- 1 bevorderen van deelname aan het arbeidsproces;
- 2 bevordering van de toegang van eenieder tot alle hulpmiddelen, rechten, goederen en diensten;
- 3 voorkóming van uitsluitingsrisico's;
- 4 maatregelen ten behoeve van de meest kwetsbaren;
- 5 stimulering van alle actoren.

Aan de hand van deze doelstellingen heeft elk van de lidstaten in 2001 een Nationaal ActiePlan (NAP/ 'social inclusion') ter bestrijding van armoede en sociale uitsluiting opgesteld. In een *Joint Report on Social Inclusion* (Europese Commissie 2002) zijn de NAP's van de lidstaten door de Europese Raad beschreven en van beleidsaanbevelingen voorzien. Volgens dit rapport hebben de meeste lidstaten zich gericht op verbetering van bestaand beleid en maatregelen, en het bevorderen van partnership, maar is er weinig nieuw of innovatief beleid ontwikkeld. Arbeidsparticipatie geldt in alle lidstaten als het belangrijkste instrument om armoede en sociale uitsluiting tegen te gaan.

Dit *Joint Report* wordt gezien als een stap voorwaarts in het bereiken van het strategisch doel van de EU, namelijk een grotere sociale cohesie in de Unie te realiseren in de periode 2001-2010 (Europese Commissie 2002: 9). Er wordt ingegaan op de ontwikkeling van gemeenschappelijke sociale indicatoren en de verschillende benaderingen in de lidstaten. Het beoordeelt de duidelijkheid van doelen, en taakstellingen en de mate waarin er sprake is van een strategische en geïntegreerde benadering. Aangegeven wordt dat er nog geen degelijke evaluatie van beleid en programma's in de lidstaten is en dat een gemeenschappelijke benadering van sociale indicatoren, die het mogelijk maakt beleidsuitkomsten te vergelijken, nog ver weg is (p. 13).

Op EU-niveau worden intussen gemeenschappelijke indicatoren ontwikkeld voor het meten van armoede en sociale uitsluiting. Door het Comité Sociale Bescherming worden de indicatoren in drie typen ingedeeld (2001):

- 1 primaire indicatoren: hoofdindicatoren die de brede terreinen bestrijken die worden beschouwd als de belangrijkste factoren die tot sociale uitsluiting leiden;
- 2 secundaire indicatoren: deze ondersteunen de hoofdindicatoren en beschrijven andere aspecten van het probleem;
- 3 tertiaire indicatoren: door de lidstaten zelf te bepalen indicatoren.

De primaire en secundaire indicatoren dienen op Europees niveau geharmoniseerd te worden.

Op dit moment voldoen veel nationale databestanden en statistieken echter nog niet voor een effectieve monitoring van sociale uitsluiting, noch voor een vergelij-

king tussen landen. Voorlopig is de statistische informatie op EU-niveau over sociale indicatoren gebaseerd op twee huishoudsurveys: het ECHP (European Community Household Panel) en de LFS (Labour Force Survey). Een nieuw instrument (Statistics on Income and Living Conditions (EU-SILC) wordt momenteel ontwikkeld om het ECHP in 2004 te vervangen en om te dienen als basisbestand voor analyses met betrekking tot inkomen en sociale uitsluiting. Gegevens in het EU-SILC moeten op microniveau gekoppeld kunnen worden.

In bijlage A zijn de in oktober 2001 door het Comité vastgestelde 10 primaire en 8 secundaire indicatoren opgenomen.⁵ Het betreft vooral indicatoren die betrekking hebben op de inkomensverdeling en armoede, werkloosheid, opleiding en gezondheid; deze zijn alle gebaseerd op het ECHP en de LFS.

Voor de dimensie huisvesting is overeengekomen dat de volgende indicatoren zullen worden ontwikkeld:

- 1 passende huisvesting;
- 2 huisvestingskosten;
- 3 thuisloosheid en andere precare huisvestingsomstandigheden.

Verder beveelt het Comité aan om gezamenlijke indicatoren te ontwikkelen op een aantal gebieden die als relevant voor sociale uitsluiting worden beschouwd: levensomstandigheden (inclusief deelname aan het maatschappelijk leven), terugkerende en eenmalige armoede, toegang tot essentiële openbare en particuliere diensten, territoriale kwesties en indicatoren op lokaal niveau, armoede en werk ('working poor'), schuldenlast, uitkeringsafhankelijkheid en gezinstoeslagen.

Het EU-SILC moet in 2003 operationeel zijn, maar in Nederland hoeft – evenals in een beperkt aantal andere landen – de dataverzameling pas in 2005 te starten. Totdat informatie uit het SILC (in 2005/2006) beschikbaar komt, zal Nederland nagaan in hoeverre inkomensgegevens uit bestaande registraties kunnen worden verzameld (ten behoeve van het meten van armoede). Voor het meten van sociale uitsluiting zal door het CBS een aantal leefsituatievariabelen in het SEP'02⁶ worden verzameld.

Er zijn nog andere surveys op Europees niveau die in de nabije toekomst informatie kunnen geven over aspecten van sociale uitsluiting: het European Social Survey (ESS, gefinancierd door het ESF) en het project Living Conditions and Quality of Life in Europe (gefinancierd door de European Foundation). Voor het ESS-project is een vragenlijst ontwikkeld die in het najaar van 2002 in 24 landen, waaronder Nederland, is afgenomen en waarin ook onderwerpen als sociale uitsluiting aan de orde komen.

In Living Conditions and Quality of Life is een aantal kerndomeinen onderscheiden die als belangrijke dimensies van sociale uitsluiting kunnen worden gezien: werk, inkomensbronnen, gezin, maatschappelijke participatie, gezondheid en opleiding. Met name zal er aandacht zijn voor relaties tussen de verschillende domeinen. Als een belangrijk subthema binnen de verschillende dimensies is onderscheiden: toegang en kwaliteit van sociale voorzieningen. Nog onduidelijk is wanneer de data van dit project beschikbaar komen.

Inhoud van het Nederlandse NAP 2001

Het Nederlandse actieplan is een samenwerkingsproduct van vrijwel alle departementen.⁷ In het NAP 2001 komen dan ook de verschillende beleidsterreinen van deze departementen aan bod. Het ministerie van SZW is 'penvoerder' over dit onderwerp en neemt aan de EU-bijeenkomsten deel.

Het Nederlandse NAP 2001 begint met de constatering dat armoede en sociale uitsluiting een complex probleem is met meerdere dimensies (SZW 2001). Het ontbreken van een toekomstperspectief wordt als meest kenmerkend beschouwd voor sociale uitsluiting. Een concrete definitie van sociale uitsluiting ontbreekt echter. Het NAP 2001 bestaat uit vier hoofdstukken, waarin voor elk van de onderscheiden dimensies aan bod komen:

- 1 trends en toekomstige uitdagingen;
- 2 strategie ter bestrijding van armoede en sociale uitsluiting (streefdoelen);
- 3 maatregelen om streefdoelen te bereiken;
- 4 ontwikkeling van monitoring en streefdoelen.

In elk van de vier hoofdstukken komen de volgende onderwerpen aan bod:

- *maatschappelijke participatie*: deelname aan arbeidsproces of deelname aan maatschappelijke organisaties en vrijwilligerswerk;
- *inkomenswaarborg*: inkomensstelsel en koopkrachtontwikkeling, armoedeval, aantal huishoudens met een minimuminkomen, financiële armoede, problematische schulden;
- *toegang tot voorzieningen*: huisvesting, onderwijs, zorg, ICT, openbaar vervoer, voorzieningen voor nieuw- en oudkomers, rechtsbijstand, voorzieningen voor dak- en thuislozen, voorzieningen ter bestrijding van huiselijk geweld;
- *kwetsbare wijken/regio's*: achterstandswijken in (middel)grote steden, rurale gebieden.

In hoofdstuk 2 van het NAP 2001 worden voor elk van de genoemde onderwerpen – zoveel mogelijk gekwantificeerde – streefdoelen geformuleerd en in hoofdstuk 3 worden de maatregelen beschreven die worden ingezet om deze streefdoelen te behalen. Het ligt in de bedoeling via monitoring van deze streefdoelen armoede en sociale uitsluiting in beeld te brengen (hoofdstuk 4). Dit betekent in concreto dat circa 60 streefdoelen moeten worden geoperationaliseerd en gemonitord. Terugdringing van sociale uitsluiting wordt dan afgelezen aan de mate waarin de afzonderlijke streefdoelen zijn bereikt.

In het *Joint Report* van de Europese Commissie is de inhoud van het Nederlandse NAP 2001 als redelijk positief beoordeeld. Met name de uitwerking in het grote aantal streefdoelen werd gewaardeerd. Daarnaast heeft de Europese Commissie een aantal aanbevelingen ter verbetering van het Nederlandse beleid geformuleerd: meer aandacht voor de reductie van de armoedeval, voor de reïntegratie van arbeidsongeschikten en preventie van WAO-instroom, aanpak van de wachtlijstproblema-

tiek in de zorg, adequate uitvoering van integratieprogramma's voor allochtonen en terugdringing van leerachterstanden. Deze onderwerpen hebben in het NAP 2003 dan ook extra aandacht gekregen (SZW 2003). Overigens zijn de hoofddoelstellingen vergeleken met het NAP 2001 in het nieuwe NAP 2003 slechts in beperkte mate gewijzigd.⁸

1.3 Opbouw van het rapport

In dit werkdocument wordt zowel een conceptuele als empirische uitwerking gegeven van sociale uitsluiting. In hoofdstuk 2 wordt allereerst beschreven hoe sociale uitsluiting wordt gedefinieerd in de literatuur en in beleidsnota's en hoe het kan worden afgebakend ten opzichte van andere vergelijkbare concepten, met name ten opzichte van armoede. Op basis van deze literatuurstudie wordt in hoofdstuk 3 het concept sociale uitsluiting in theoretische zin verder ontwikkeld, uitmondend in een conceptueel model.

Hoofdstuk 4 ten slotte gaat in op de methodologische uitwerking: op welke wijze kan het verschijnsel sociale uitsluiting en haar dimensies worden waargenomen via empirisch onderzoek. In dit hoofdstuk wordt ook verslag gedaan van een aantal secundaire analyses die een eerste inzicht geven in de rol van risicofactoren en in de effecten van cumulatie van deze risicofactoren op sociale uitsluiting. Hoofdstuk 5 sluit af met een samenvatting en conclusies.

Ter informatie zij hier nog vermeld dat er een nieuwe dataverzameling is opgezet, waarover in 2004 zal worden gerapporteerd. Voorlopige resultaten zijn reeds in de *Armoedemonitor 2003* verschenen.

Noten

- 1 Op Europees niveau wordt inmiddels gesproken over 'social inclusion' (NAPS/incl) in plaats van 'bestrijding van armoede en sociale uitsluiting'.
- 2 Er wordt onder andere beleid ontwikkeld ten aanzien van: gemeentelijke inkomensondersteuning, armoedeval, niet-gebruik, schuldenproblematiek, beheersing woonlasten.
- 3 Bij de start van de experimenten Sociale activering conform artikel 144 Abw was het ISSA gestationeerd bij SZW.
- 4 Zie o.a. de periodiek verschijnende rapportages: Rapportage ouderen, Rapportage gehandicapten, Rapportage Jeugd, waarin de leefsituatie van deze groepen wordt geschetst. Zie ook *Werkelijkheid van de welzijnswet: verkenning van de welzijnswet op lokaal, regionaal en landelijk niveau* (Kwekkeboom et al.2002).
- 5 Inmiddels is één van de indicatoren (nummer 15) verwijderd uit de lijst, namelijk: langdurig laag inkomen (onder 50% van het mediane inkomen).
- 6 Het Sociaal Economisch Panel is het Nederlandse ECHP. De laatste meting van het SEP heeft in 2002 plaats gevonden.
- 7 De volgende ministeries zijn betrokken bij het NAP: SZW, VWS, VROM, BZK, OC en W, Justitie, V&W, LNV, EZ, Financiën en AZ. Alleen de ministeries van Buitenlandse Zaken en Defensie ontbreken.
- 8 Om deze reden en omdat het NAP 2003 nog niet gepubliceerd was bij het afronden van dit werkdocument wordt hier niet uitgebreid ingegaan op het NAP 2003.

2 Sociale uitsluiting: een conceptuele exercitie

2.1 Inleiding

In beleidsnota's, in het NAP 2001, in de rapporten van de EU, maar ook in veel andere publicaties, wordt er impliciet van uitgegaan dat bekend is wat onder sociale uitsluiting moet worden verstaan. Er wordt echter geen duidelijke definitie gegeven. Het is dan ook de vraag of men in Nederland en de overige EU-landen een gemeenschappelijke betekenis aan het concept toekent. Dat niet geheel duidelijk is welk verschijnsel het beleid met deze term wil vatten, is onder meer ook af te leiden uit het feit dat er in de laatste jaren in de beleidsdiscussie allereerst een verschuiving is opgetreden van het begrip 'armoede' naar 'sociale uitsluiting'. Deze verschuiving is in gang gezet door de EU, waar het recentelijk verder is verschoven naar het concept 'social inclusion', wijzigingen die min of meer stilzwijgend hebben plaatsgevonden zonder dat duidelijk wordt aangegeven wat deze wijziging inhoudelijk betekent. Sommige wetenschappers vermoeden dat het opkomen van de term sociale uitsluiting (en later: sociale insluiting) te maken heeft met de afkeer van sommige EU-regeringen van het begrip armoede vanwege de negatieve connotatie die het heeft (Whelan 2001; Room 1995a; Berghman 1995). Sociale uitsluiting wordt volgens hen als een minder beschuldigende term gezien. In dat licht kan waarschijnlijk ook de verdere verschuiving naar 'social inclusion' (sociale insluiting), een nog minder beschuldigende term, worden gezien. Sociale uitsluiting en sociale insluiting zijn in feite complementaire begrippen, waarbij 'uitsluiting' betrekking heeft op het probleem en 'insluiting' op de oplossing van dat probleem. Het tegengaan van sociale uitsluiting betekent het bevorderen van sociale insluiting. In het beleid wordt steeds vaker de term 'social inclusion' gebruikt, hetgeen ook blijkt uit de titel van het rapport van de Europese Commissie (2002) waarin de nationale actieplannen ter bestrijding van armoede en sociale uitsluiting zijn samengevat: *Joint Report on Social Inclusion*.

Uiteraard is het voor onderzoek naar een bepaald verschijnsel van groot belang een zo helder mogelijk begrip van het te onderzoeken verschijnsel te hebben. Zonder dát is een goede operationalisering immers niet mogelijk. Helaas is er op dit moment ondanks de populariteit van het begrip 'sociale uitsluiting' (en aanverwante begrippen) geen overeenstemming over de betekenis en de operationalisering ervan. Hierin loopt het achter bij het begrip 'armoede', waarvoor dan wel evenmin een gemeenschappelijke wetenschappelijke definitie kan worden gegeven, maar waarvoor in de afgelopen decennia, ook op EU-niveau, door onderzoekers een aantal gemeenschappelijke operationalisering is gevonden (Muffels en Fouarge 2000).

Chamberlayne beschouwt de theoretische en methodologische onderontwikkeling van het concept sociale uitsluiting als iets positiefs (in: Saraceno 2001: 19). Het biedt een impuls tot fris nadenken, stelt zaken ter discussie en vormt een uitdaging voor nationale tradities in het denken over ongelijkheid en armoede. Anderzijds vormt de

onduidelijkheid volgens haar ook een risico, zowel voor onderzoek als beleidsontwikkeling: bij een vaag concept kunnen relevante zaken gemakkelijk worden vergeten en het kan leiden tot een te snelle begripsbepaling zonder kritische beschouwing ('napraten' van wat al eerder is gezegd). Daaraan kan worden toegevoegd dat een vaag concept de mogelijkheden tot vergelijking tussen landen beperkt. Sociale uitsluiting is volgens Saraceno meer een beleidsconcept dan een theoretisch en onderzoeksconcept. Paugam beschouwt het als een 'horizonbegrip': een voorlopig begrip, dat vooruit loopt op het wetenschappelijk begrip (Engbersen et al. 2000: 54).

Voorgaande noodzaakt ons om – ten behoeve van het door het SCP te entameren onderzoek naar armoede en sociale uitsluiting – aandacht te besteden aan een verdere ontwikkeling van het begrip 'sociale uitsluiting'. Daartoe zal eerst in vogelvlucht worden beschreven wat in de literatuur zoal is gezegd over 'sociale uitsluiting' en aanverwante begrippen. Vervolgens zal een poging worden gedaan om vanuit deze start het concept sociale uitsluiting zodanig af te bakenen, dat het bruikbaar is voor empirisch onderzoek.

In het onderzoeksvoorstel voor dit project is dit als volgt omschreven: 'Doel is dat het concept sociale uitsluiting een helderder definitie krijgt; en dat er een beargumenteerd en compleet beeld ontstaat van de verschillende dimensies die relevant zijn voor sociale uitsluiting, waarbij het multidimensionele karakter van het concept wordt geconcretiseerd. Dit zal uitmonden in een conceptueel model. De uitwerking in dimensies zal leiden tot de ontwikkeling van een aantal indicatoren (per dimensie) die ook beleidsmatig relevant zijn.'

2.2 Sociale uitsluiting en maatschappelijke tweedeling

Het gebruik van de term sociale uitsluiting voor bepaalde maatschappelijke verschijnselen is van betrekkelijk recente datum. Terwijl door onderzoekers op Europees niveau het ontstaan van deze term wordt toegeschreven aan de behoefte het begrip armoede te vermijden, kan voor Nederland gelden dat het begrip mede ontstaan is vanuit de in de jaren tachtig gebezigde term 'tweedeling van de samenleving'. Door een kamerdebat in 1984 naar aanleiding van uitspraken van Den Uyl over 'een samenleving die op breken staat', werd het begrip tweedeling van de samenleving populair. Bedoeld werd een tweedeling in werkenden en niet-werkenden (Godschalk 1985: 5). Als men leest wat er in die tijd over dit onderwerp werd geschreven, valt de sterke gelijkenis met het inmiddels veelvuldig gebruikte begrip sociale uitsluiting op. Halverwege de jaren negentig verschuift in de Nederlandse politiek de terminologie om de maatschappelijke problemen te benoemen van maatschappelijke tweedeling naar sociale uitsluiting. De maatschappelijke problemen die worden bedoeld, blijven hetzelfde (zie o.a.: Kok 1995). Wat ook hetzelfde blijft, is dat evenals het begrip tweedeling de term sociale uitsluiting als een 'topos'¹ kan worden gezien: 'een beeld dat je kunt oproepen zonder nadere uitleg, eenvoudig door het woord in kwestie te gebruiken' (Godschalk 1985: 5). Zoals eerder aangegeven zal het ten behoeve van onderzoek wel noodzakelijk zijn om dit topos nader te definiëren.

Overigens geeft Schuyt op de vraag 'Wat bedoelen we met sociale uitsluiting?' als

simpel antwoord: ‘er niet bij horen’, waarbij de oorzaak kan variëren. Het kan gaan om: er niet bij *mogen* horen, er niet bij *kunnen* horen en er niet bij *willen* horen (Schuyt en Voorham 2000: 14). In beleidstermen is dit ‘er niet bij horen’ vertaald in het onvoldoende ‘bereid en in staat zijn te participeren in economische en sociale verbanden.’ (TK 1997/1998). Door het kabinet Kok II werd het als de kerntaak van de overheid gezien om dit soort achterstanden te voorkomen of op te heffen.

Het voorgaande geeft tevens aan dat sociale uitsluiting gezien kan worden als een systeemkenmerk (het is een maatschappelijk verschijnsel, zoals maatschappelijke tweedeling), én als een individueel kenmerk (een individu kan sociaal uitgesloten zijn²). Deze opmerking lijkt misschien wat overdreven, toch blijkt dat in de literatuur vaak impliciet van het ene naar het andere niveau wordt geswitcht, hetgeen de uitwerking van het concept sociale uitsluiting vertroebelt.

Een relatief begrip: confrontatie van feitelijkheid en wenselijkheid

De term ‘sociale uitsluiting’, evenals maatschappelijke tweedeling, verwijst volgens Muffels en Fouarge taalkundig gezien naar een absoluut verschijnsel: de letterlijke betekenis houdt in dat er twee volstrekt van elkaar gescheiden groepen zijn die wat betreft kenmerken volkomen van elkaar verschillen en waarbij de ‘uitgesloten’ groep volledig is verstoken van de middelen waartoe de ‘ingesloten’ groep wel toegang heeft (Muffels en Fouarge 2000: 2). Het ligt echter voor de hand dat het gaat om een *relatieve* positie van groepen. Ook in het WRR-rapport *Tweedeling in perspectief* wordt betoogd dat men begrippen als maatschappelijke tweedeling niet zo letterlijk moet nemen: het gaat om tendenties, om een doorbreking van een situatie of ontwikkeling die als betrekkelijk evenwichtig werd ervaren (WRR 1996). Indien er sprake zou zijn van een absolute tweedeling (of absolute uitsluiting), zou een maatschappij te gronde gaan. De WRR gaat echter nog verder in het benadrukken van de relativiteit. Niet alleen de relatieve positie van sociale groepen speelt een rol, maar ook de relativiteit in opvattingen: ‘Het kan geen kwaad erop te wijzen, dat tweedeling niet automatisch inhoudt dat een samenleving uit elkaar valt. Al eerder is vastgesteld dat grote ongelijkheden en geringe toegankelijkheid en openheid niet hebben kunnen verhinderen dat samenlevingen gedurende lange tijd als uitermate coherent en cohesief door het leven zijn gegaan. Blijkbaar is de mate waarin in een bepaald tijdvak ongelijkheden als ‘normaal’ of ‘abnormaal’ worden ervaren, een even zo grote factor in de perceptie van maatschappelijke ontwrichting of tweedeling als de feitelijke ongelijkheden zelf.’ (WRR 1996: 25).

Dit betekent volgens de WRR dat ontwikkelingen in tweedeling (of sociale uitsluiting) niet alleen kunnen worden vastgesteld op basis van ontwikkeling in feitelijke ongelijkheden, maar dat ook rekening moet worden gehouden met ontwikkelingen in heersende opvattingen over de sociale werkelijkheid. In een andere tijd of in een andere samenleving kan bij een zelfde mate van feitelijke ongelijkheid anders worden gedacht over maatschappelijke tweedeling, over sociale uitsluiting. De ervaren sociale uitsluiting is dus een gevolg van discrepantie tussen de *gewenste* en de *feitelijke* ontwikkeling op relevante sociale terreinen. De relatie tussen feitelijkheid en

wenselijkheid is overigens niet eenvoudig: de feitelijke ontwikkeling kan in de goede richting gaan, maar juist als het beter gaat, kan de ontwikkeling van wensen sneller toenemen, waardoor de kloof tussen wensen en feitelijkheid toch groter wordt. 'Zo kan de constatering van armoede en uitsluiting zich tegelijk voordoen met de constatering van sociale veranderingen ten goede.' (WRR 1996: 26).

Daarmee is aangegeven dat het voor onderzoek naar sociale uitsluiting niet alleen van belang is om de feitelijke ontwikkeling in kaart te brengen, maar deze ook af te zetten tegen de (door de politiek en beleid of door de burgers) gewenste ontwikkeling. Het formuleren van streefdoelen in het NAP 2001 komt hieraan tegemoet voorzover het gaat om wensen van politiek en beleid.

2.3 Sociale uitsluiting en armoede

De verschuiving in politiek en beleid van armoede naar sociale uitsluiting geeft aanleiding de relatie tussen deze twee begrippen aan te geven. Door sommige auteurs wordt sociale uitsluiting gedefinieerd door de nadruk te leggen op de verschillen met armoede. Door anderen wordt beweerd dat er eigenlijk geen onderscheid is en dat met de 'brede' definitie van armoede eigenlijk hetzelfde wordt bedoeld als met sociale uitsluiting. Hieronder worden achtereenvolgens deze twee benaderingen toegelicht.

2.3.1 Afbakening ten opzichte van armoede

Wat betreft de afbakening van sociale uitsluiting en armoede treft men in de literatuur verschillende theoretische onderscheidingen aan. Door een aantal auteurs wordt het onderscheid in statisch versus dynamisch en het onderscheid tussen uni- en multidimensioneel essentieel geacht (o.a. Berghman 1995; Engbersen en Snel 1996; Vrooman en Snel 1999; Papadopoulos en Tsakoglou 2001).

Statisch versus dynamisch

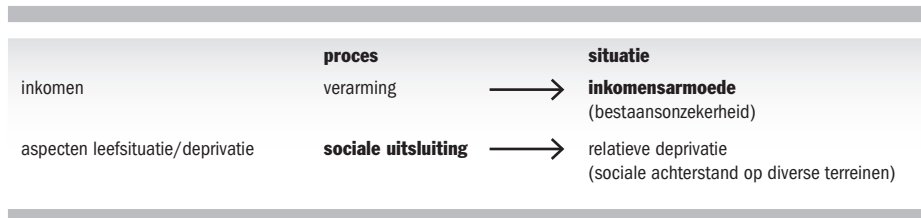
Armoede is een statisch concept en heeft betrekking op een bepaalde inkomenssituatie die het resultaat is van een proces van 'verarming'. Sociale uitsluiting is een dynamisch concept en heeft betrekking op een proces dat tot een bepaalde situatie leidt, waarbij deze toestand niet alleen in termen van armoede wordt beschreven, maar met behulp van verschillende aspecten van de leefsituatie.

Unidimensioneel versus multidimensioneel

Armoede heeft betrekking op één dimensie, namelijk een tekort aan financiële middelen (inkomensdeprivatie). Sociale uitsluiting heeft op verschillende dimensies betrekking, namelijk tekorten op allerlei aspecten die met volwaardig burgerschap ('full citizenship') te maken hebben: inkomen, betaalde arbeid, onderwijs, huisvesting, gezondheidszorg, rechtsbijstand, overheidsvoorzieningen (multipel deprivatie).

Berghman (1995) geeft het onderscheid tussen sociale uitsluiting en armoede op basis van de hiervoor beschreven dimensies (statisch versus dynamisch en uni-versus multidimensioneel) als volgt aan.

De conceptualisering van sociale uitsluiting en armoede

Bron: Berghman (1995)

Berghman gebruikt de term sociale uitsluiting alleen om het proces aan te geven, en hanteert het begrip relatieve deprivatie om de situatie van ‘sociaal uitgesloten zijn’ te beschrijven. In literatuur en onderzoek wordt meestal in beide gevallen van sociale uitsluiting gesproken. Ook in dit werkdocument zal dit worden gedaan, omdat het erg ongemakkelijk is te spreken over ‘sociaal uitgesloten zijn’ of over ‘sociale uitgeslotenheid’. In hoofdstuk 3 (met name in § 3.3) wordt hier verder op ingegaan.

De conceptualisering van sociale uitsluiting in termen van relatieve deprivatie, sociale achterstand op diverse terreinen, sluit aan bij de wijze waarop de leefsituatie-index van het SCP is geconstrueerd³ (zie ook § 2.6).

Overigens wordt het onderscheid in ‘uni- versus multidimensioneel’ en in ‘statisch versus dynamisch’ door andere sociale wetenschappers weer ter discussie gesteld (Papadopoulos en Tsakoglou 2001: 1). Ook kan ten aanzien van bovenstaande conceptualisering de causaliteit aan de orde worden gesteld: leidt een proces van sociale uitsluiting tot relatieve deprivatie of leidt relatieve deprivatie tot een proces van sociale uitsluiting?

Andere auteurs noemen behalve de hierboven genoemde verschillen nog meer punten van onderscheid. Saraceno (2001) en Room (1995b) stellen de *relationele dimensie* van sociale uitsluiting tegenover de *verdelingsdimensie* van armoede, waarmee zij als vertegenwoordigers van de Franse school respectievelijk de Anglo-Amerikaanse school kunnen worden gezien. De Franse school is gestoeld op de theorieën van Durkheim over sociale banden, over het belang van normatieve integratie en het risico van maatschappelijke vervreemding (anomie). Dit verwijst veel meer naar sociale uitsluiting dan naar materiële armoede (poverty), waarin de Angelsaksische landen een traditie hebben (Saraceno 2001).

Room (1995b) wijst verder op de dimensie van omgeving (bij sociale uitsluiting) versus individu (bij armoede). Door beide auteurs wordt dus een verbreding gegeven van het begrip sociale uitsluiting naar aspecten die buiten de persoon zijn gelegen.

Verdelings- versus relationele dimensie

Bij armoede gaat het om de verdeling van inkomen en goederen (materiële deprivatie), waartoe in de latere visie ook de in-/uitsluiting van 'social rights' wordt gerekend (zie hieronder bij de 'brede' definitie van armoede). Bij sociale uitsluiting gaat het om relationele zaken als sociale participatie, maatschappelijke betrokkenheid, integratie, om gedragsnormen van sociaal burgerschap (zoals wederkerigheid, wederzijdse verplichtingen, solidariteit) en om het delen van relevante waarden.

Individuele versus omgevingsdimensie

Armoede ontstaat door gemis aan persoonlijke bronnen, sociale uitsluiting door gemis aan maatschappelijke bronnen ('community resources', (zie Room 1995b)). Met dit laatste wordt vooral bedoeld dat de buurt, de sociale omgeving waarin men leeft, de sociale infrastructuur, tekort kan schieten in het 'insluiten' van mensen (bijvoorbeeld in probleemcumulatiegebieden).⁴

2.3.2 'Brede' definitie van armoede

Tegenover de verschillen die door sommige auteurs tussen de concepten armoede en sociale uitsluiting worden aangegeven, wordt door anderen een definitie van armoede gehanteerd die niet statisch en niet unidimensioneel is. In de *Armoedemonitor 2001* wordt een aantal brede definities van armoede beschreven die meer omvatten dan alleen de financiële dimensie (SCP/CBS 2001: 143 e.v.). Door de Europese Unie is armoede omschreven als 'onvoldoende materiële, culturele en sociale middelen' (Raad van de Europese Gemeenschappen 1985). De definitie van Alcock (1991) luidt: 'tekortkomen op materieel, sociaal en emotioneel gebied' (SCP/CBS 2001: 144). Engbersen en Snel (1997) verwijzen naar het ontbreken van 'materiële en/of immateriële bestaanscondities die volwaardig burgerschap mogelijk maken'.

Nolan en Whelan (1996b) pleiten ervoor om de brede definitie van armoede te gebruiken in plaats van sociale uitsluiting. Zij citeren de armoededefinitie van de EU uit 1984: 'those with resources (material, cultural and social) that are so limited as to exclude them from the minimum acceptable way of life in the Member States in which they live' (Eurostat 2000: 11). Hiermee willen zij aanduiden dat die definitie ook multidimensioneel is. Ter onderscheiding van sociale uitsluiting willen zij de term armoede beperken tot het gemis aan allerlei zaken (inclusief maatschappelijke participatie) die door de samenleving als noodzakelijk worden gezien en waarbij het gemis veroorzaakt wordt door onvoldoende inkomen en andere financiële bronnen. Hierdoor vallen er zaken buiten deze brede armoededefinitie die wel tot sociale uitsluiting zouden behoren. Ook Uunk en Vrooman wijzen erop, dat – hoewel ook andere dan financiële tekorten in de brede definitie van armoede zijn opgenomen – de oorzaak van al die tekorten wel altijd op financieel gebied liggen (SCP/CBS 2001: 144). Hierdoor zou de brede definitie van armoede toch afwijken van die van sociale uitsluiting, waar volgens hen tekorten niet noodzakelijkerwijs hoeven voort te komen uit financiële tekorten, maar ook andere oorzaken kunnen hebben zoals

ziekte, ouderdom, discriminatie, enzovoort (zie ook Muffels en Fouarge 2001: 11).

Nolan en Whelan (1996b) twijfelen er echter aan of het concept sociale uitsluiting tot nu toe wel zodanig is gedefinieerd en geoperationaliseerd dat deze andere zaken wel goed kunnen worden waargenomen. Micklewright (2002) ondersteunt hun preferentie voor het concept 'armoede' en betoogt dat nóch in het jaarrapport van Groot-Brittannië over armoede en uitsluiting, nóch in de analyses van Eurostat, iets kan worden aangewezen dat er niet in zou hebben bestaan als het concept sociale uitsluiting niet had bestaan. Met andere woorden: we kunnen wel zonder dat concept en we kunnen volstaan met het begrip armoede.

Het feit dat er vooralsnog geen goede definitie (en operationalisering) van sociale uitsluiting voorhanden is, aangrijpen om te concluderen dat het onderzoek zich dan maar beter kan beperken tot armoede, lijkt, gezien de beperkte inspanningen tot nu toe om het begrip te definiëren, wel erg voorbarig (hoewel begrijpelijk).

2.4 Indirecte 'definitie' van sociale uitsluiting

Weer anderen gaan er van uit dat sociale uitsluiting eigenlijk niet goed te definiëren valt en kiezen voor een indirecte 'definitie' door aan te geven welke factoren de kans op sociale uitsluiting beïnvloeden. Het gaat dus niet om sociale uitsluiting zelf, maar om de mogelijke oorzaken ervan. Van een echte definitie is dus geen sprake.

In onderzoek naar sociale uitsluiting in EU-verband is het ontbreken van een goede definitie pragmatisch opgelost door uit te gaan van veronderstelde *risicofactoren*. Sociale uitsluiting wordt afgemeten aan de hand van een aantal sociale indicatoren (aansluitend bij de dimensies van sociaal burgerschap die hierboven zijn genoemd) waarvan wordt verondersteld dat zij de kans op sociale uitsluiting beïnvloeden. Saraceno stelt echter dat in de praktijk vaak alleen arbeidsmarktparticipatie wordt genomen als hét criterium voor sociale insluiting of uitsluiting ('Employment is the key route to integration and social inclusion; unemployment is the major factor of exclusion' (EC 2000, in: Saraceno 2001: 3)).

De 'Eurostat Task Force on Social Exclusion and Poverty' heeft besloten dat de statistische analyse met betrekking tot sociale uitsluiting het beste tragsgewijs kan verlopen en moet starten bij:

- a degenen met een laag inkomen; en vervolgens moet focussen op:
- b de arbeidsmarktpositie, gegeven het belang van werk voor sociale binding, sociale bescherming, status, contacten enzovoort; waarna:
- c de samenhang tussen laag inkomen en een slechte arbeidsmarktpositie enerzijds en een aantal niet-financiële welzijnsindicatoren anderzijds wordt bekeken (kennis en vaardigheden, toegang tot gezondheidszorg, onderwijs, openbaar vervoer, sociale zekerheidssystemen).

Micklewright (2002) geeft aan dat de regering (van Groot-Brittannië) sociale uitsluiting definieert als: een beknopte omschrijving van datgene wat kan optreden⁵ (dus niet noodzakelijk hoeft te gebeuren) indien er een combinatie van problemen

speelt, zoals: werkloosheid, laag inkomen, slechte huisvesting, onveiligheid, slechte gezondheid, scheiding (Social Exclusion Unit 2001: 10). De jaarlijkse rapportage over sociale uitsluiting geeft volgens hem alleen een groot aantal statistieken (dus voor elk onderwerp apart, zonder combinatie van risicofactoren), maar er wordt niet getracht het aantal sociaal uitgesloten te tellen, noch aan te geven welke indicatoren gerelateerd zijn aan armoede en welke aan sociale uitsluiting.

Ook in de Nationale Actieplannen van de EU-lidstaten wordt sociale uitsluiting (of insluiting) afgemeten aan een groot aantal risicofactoren (verondersteld wordt dat ze de kans op sociale uitsluiting verhogen): laag inkomen, laag gekwalificeerde arbeid, dakloosheid, zwakke gezondheid, immigratie, laag opleidingsniveau, drop-outs, gender-ongelijkheid, discriminatie en racisme, arbeidsongeschiktheid, ouderdom, scheidingen, drugsmisbruik, alcoholisme en wonen in een probleemcumulatiegebied (Europese Commissie, 2002: 10). Het monitoren van risicofactoren zou inzicht moeten geven in de mate van sociale uitsluiting en de ontwikkeling daarin. Daarbij kan ieder land overigens zelf bepalen welke factoren het meest relevant zijn.

Bij de selectie van risicofactoren gaat het overwegend over indicatoren op individueel niveau, terwijl oorzaken van sociale uitsluiting ook op het macroniveau van de samenleving kunnen worden gedefinieerd. Door een team van Vlaamse onderzoekers zijn beide niveaus onderzocht, weliswaar alleen via de perceptie van burgers (Breda et al. 2003). In dit onderzoek is aan een steekproef van burgers gevraagd welke invloed zij toekennen aan een aantal oorzaken die op maatschappelijk niveau spelen en oorzaken van individueel niveau. Ten aanzien van dit laatste is ook nog onderscheid gemaakt naar twee typen oorzaken: door het lot óf door eigen schuld. Het blijkt, dat 44% van de respondenten uitsluitend individuele oorzaken noemt, 7% ziet hoofdzakelijk maatschappelijke oorzaken en de rest (ongeveer de helft) ziet een combinatie van individuele en maatschappelijk factoren. Wat betreft de individuele oorzaken wordt in sterkere mate gedacht aan het individuele lot (pech) dan aan individuele schuld (p. 60).

2.5 Gemeenschappelijke elementen in begripsbepaling

Op grond van de vele verschillende omschrijvingen van het begrip sociale uitsluiting komt Atkinson (1998, in: Micklewright 2002, § 2; in: Papadopoulos en Tsakoglou 2001: 2) tot de conclusie dat hoe de definitie van sociale uitsluiting ook luidt, er drie gemeenschappelijke elementen in de discussie over sociale uitsluiting te onderscheiden zijn:

- a *Relativiteit*: Individuen worden uitgesloten van een bepaalde maatschappij. Uitsluiting kan alleen worden beoordeeld door naar iemands omstandigheden te kijken in relatie tot anderen in een gegeven situatie en gegeven tijd.
- b *Tijdspectief*: Sociale uitsluiting wordt niet alleen veroorzaakt door huidige omstandigheden, maar ook door het ontbreken van toekomstperspectief.
- c *Actor van uitsluiting ('agency')*: Mensen zijn uitgesloten door datgene wat iemand (of instantie) doet of nalaat. De nadruk op 'agency' helpt de oorzaak van sociale uitsluiting opsporen en helpt bij de oplossing.

Het eerste (en wellicht ook het tweede) aspect lijkt overigens niet specifiek voor sociale uitsluiting, maar speelt ook ten aanzien van armoede. Met betrekking tot ‘tijdsperspectief’ kan nog worden toegevoegd dat niet alleen het ontbreken van toekomstperspectief relevant is, maar dat ook de tijdsduur waarin men reeds in een bepaalde situatie verkeert, van wezenlijk belang is voor het vaststellen van sociale uitsluiting. Deze duur wordt overigens veelal als voorspeller gezien voor het toekomstperspectief dat men heeft: hoe langer men in een situatie zit, hoe moeilijker het is om er uit te komen.

Het derde element, de actor van sociale uitsluiting (de ‘uitsluiters’), door Atkinson aangeduid als een gemeenschappelijk element in de discussie over sociale uitsluiting, ontbreekt volgens ons juist in de discussie. Evenmin komt het in de uitwerking van sociale uitsluiting zoals die in EU-onderzoek en het Nationaal Actieplan wordt gegeven, aan de orde. Dit kan als een gemis worden aangeduid. Het onvoldoende functioneren van bepaalde actoren of instanties of het ontbreken van deze actoren kan immers even goed het risico op sociale uitsluiting verhogen als kenmerken van de persoon (laag betaalde arbeid, laag opleidingsniveau enzovoort). Analytisch bezien kunnen de actoren van uitsluiting op verschillende niveaus worden gedefinieerd: macro, meso, micro. Het kan (op macroniveau) gaan om de overheid wiens beleid tot sociale uitsluiting kan leiden of wiens beleid ter bestrijding van sociale uitsluiting inadequaat kan zijn. Het kan (op mesoniveau) gaan om de uitvoerende instanties (zoals UWV, sociale diensten, gezondheidszorg- en welzijnsinstellingen) die het overheidsbeleid moeten uitvoeren, maar dit op een zodanig wijze doen dat zij sociale uitsluiting genereren of onvoldoende tegengaan. Het kan ook gaan om niet door de overheid aangestuurde organisaties, zoals cliëntenorganisaties, belangenorganisaties of bedrijven. Maar ook individuele burgers (op microniveau) kunnen als uitsluiters optreden door morele afkeuring van mensen die ‘anders’ zijn en hen daarvoor buitensluiten (Schuyt en Voorham 2000). Tenslotte kan ook een individu zelf de oorzaak zijn van zijn of haar eigen sociale uitsluiting (‘zelfuitsluiting’).

Behalve dat actoren op verschillende niveaus als uitsluiters kunnen optreden, kunnen ook algemene maatschappelijke ontwikkelingen tot sociale uitsluiting leiden. Te denken valt aan een recessie waardoor de werkloosheid oploopt of aan processen als individualisering of bureaucratisering waardoor burgers meer risico lopen op sociale uitsluiting.

2.6 Aanverwante begrippen

In beleidsnota’s en in de literatuur wemelt het van aanverwante begrippen die vaak als synoniem voor sociale uitsluiting worden gebruikt, maar – in tegenstelling tot maatschappelijke tweedeling en sociale uitsluiting – meestal wel een wetenschappelijke basis hebben en gedefinieerd zijn. Termen als sociale cohesie, sociale (des)integratie, sociaal-economische achterstand, sociale ongelijkheid, sociale achterstand, relatieve deprivatie, sociale segregatie, sociale segmentatie, sociale stratificatie komt men naast en door elkaar tegen. Helaas zijn de definities hiervan en de verschillen ertussen

ook niet altijd even helder. Conceptueel gezien gaat het om een warrig geheel waarbinnen het concept sociale uitsluiting nog een plaats moet vinden.

Al deze begrippen lijken in abstracte zin min of meer naar hetzelfde te verwijzen: in sociaal en/of sociaal-economisch opzicht zijn er verschillen tussen bevolkingsgroepen die uiteindelijk – bij te ver doorschieten – tot ontwrichting van de samenleving zouden kunnen leiden. Een deel van de begrippen legt daarbij het accent op de relationele en culturele dimensie (cohesie, integratie e.d.), een deel op de materiële dimensie (relatieve deprivatie, sociaal-economische achterstand). Sommige begrippen verwijzen naar een proces (sociale integratie), andere naar een toestand (sociale ongelijkheid, sociale achterstand).

Het voert hier te ver om alle concepten te bespreken. We lichten er twee concepten uit die tezamen relevante ingrediënten voor definiëring van sociale uitsluiting kunnen geven: sociale cohesie en relatieve deprivatie, waarbij het eerstgenoemde verwijst naar de ‘relationele’ en het laatstgenoemde naar de ‘verdelingsdimensie’ van sociale uitsluiting.

Sociale cohesie en relatieve deprivatie

Sociale cohesie verwijst naar de deelname aan maatschappelijke instituties, de sociale contacten die mensen onderling onderhouden, en naar hun oriëntatie op collectieve normen en waarden (De Hart et al. : 8 e.v.). Cohesie heeft betrekking op de binding die mensen hebben met een sociaal of politiek systeem en hun onderlinge betrokkenheid of solidariteit (p.9). Muffels en Fouarge noemen de term sociale cohesie de wetenschappelijke pendant van het maatschappelijk verschijnsel van sociale insluiting en uitsluiting (Muffels en Fouarge, 2000: 9). Hiermee sluiten ze aan bij de opvatting van de ‘Franse school’ (Durkheim) die de relationele dimensie van sociale uitsluiting benadrukt (Saraceno 2001). De verdelingsdimensie van sociale uitsluiting (die – zeker beleidsmatig gezien – ook belangrijk is) valt daarmee echter buiten beeld. Deze wordt ingevuld met het door Runciman (1966) geïntroduceerde begrip relatieve deprivatie. Dit geeft de relatieve sociale achterstand aan op een aantal aspecten van de leefsituatie, zoals achterstand in inkomen, huisvesting, gezondheid, sociale contacten, werksituatie en dergelijke. Het gaat om zowel materiële als niet-materiële verdelingsaspecten van de leefsituatie. Sociale cohesie en relatieve deprivatie zouden tezamen als de wetenschappelijke pendant van sociale uitsluiting kunnen worden gezien. Op die manier wordt invulling gegeven aan de verschillende dimensies van sociale uitsluiting.

Leefsituatie

Met de hierboven gegeven invulling sluit het concept sociale uitsluiting in grote lijnen aan bij het concept ‘leefsituatie’, zoals het SCP dat in het verleden heeft ontwikkeld, en dat voortbouwde op de concepten welzijn en deprivatie. De leefsituatie wordt door het SCP beschreven aan de hand van een aantal sociale indicatoren. De selectie hiervan is niet gebaseerd op theorie, maar pragmatisch gekozen, gebaseerd op ervaringen van anderen en met name op de OECD-lijst van sociale indicatoren.⁶

Deze indicatoren bestrijken verschillende levensdomeinen die een sterke overlap vertonen met aspecten van relatieve deprivatie, maar die ook betrekking hebben op maatschappelijke participatie (een indicator van sociale cohesie). De leefsituatie-index, gebaseerd op de verschillende sociale indicatoren, is een relatieve maatstaf. Dit betekent dat hij niet kan worden gebruikt om aan te geven dat de leefsituatie van een individu goed of slecht is, maar wel dat verschillen tussen groepen kunnen worden aangegeven en dat veranderingen in de tijd kunnen worden beschreven.

2.7 Samenvatting

In dit hoofdstuk is het concept sociale uitsluiting verkend. Daarbij is allereerst geconstateerd dat het verschijnsel niet nieuw is, maar veel gelijkenis vertoont met de ‘maatschappelijke tweedeling’, een term die in de jaren tachtig van de vorige eeuw in de politiek zijn intrede deed. Ook wetenschappelijk gezien zijn er veel aanverwante begrippen, waarvan ‘sociale cohesie’ en ‘relatieve deprivatie’ als de meest relevante eruit zijn gelicht. Gebleken is dat over het verschijnsel sociale uitsluiting op veel verschillende manieren wordt geschreven. Maar vaak gaat dit gepaard met een begripsbepaling van sociale uitsluiting ten opzichte van armoede: ofwel om aan te geven waarin sociale uitsluiting verschilt van armoede, ofwel om duidelijk te maken dat er eigenlijk geen verschil is tussen de brede definitie van armoede en sociale uitsluiting. Vaak ook vindt omschrijving van sociale uitsluiting plaats als een *gevolg* van bepaalde risicofactoren. Het gevolg is sociale uitsluiting, maar hoe dit ‘gevolg’ eruit ziet, blijft echter impliciet. Van een duidelijk definitie is nóch in beleid, nóch in wetenschap en onderzoek op dit moment sprake.

Noten

- 1 Een term gebezigd door literatuuronderzoekers (Godschalk 1985: 5).
- 2 Hierin verschilt het begrip sociale uitsluiting van maatschappelijke tweedeling: maatschappelijke tweedeling kan niet als een individueel kenmerk worden gezien.
- 3 De leefsituatie-index is bedoeld om maatschappelijke achterstand te meten, vergelijkbaar door de tijd. In de index zijn de volgende dimensies opgenomen: gezondheid, woonsituatie, diversiteit vrijetijdsactiviteiten, bezit duurzame consumptiegoederen, vakantie, mobiliteit, sociale participatie en sportbeoefening.
- 4 Zie ook de huidige discussie over opvoeden, waarin de individualisering en het (deels) wegvallen van de traditionele pedagogische infrastructuur (familie, buurt, kerk, jongerenwerk, speeltuin, sportvereniging e.d.) als een belangrijke oorzaak wordt gezien van problemen bij jongeren (De Winter 1995; RMO 2001).
- 5 Er wordt geen nadere invulling gegeven aan 'datgene wat kan optreden'.
- 6 In de index zijn de volgende dimensies opgenomen: gezondheid, woonsituatie, diversiteit vrijetijdsactiviteiten, bezit duurzame consumptiegoederen, vakantie, mobiliteit, sociale participatie en sportbeoefening.

3 Naar een definitie van sociale uitsluiting

3.1 Inleiding

De conceptuele exercitie van sociale uitsluiting in het vorige hoofdstuk leidt niet direct tot een definitie van dit concept. De in paragraaf 2.3 en 2.4 genoemde benaderingen om sociale uitsluiting te duiden, zijn ook weer bekritiseerd of aangevuld, onder andere door Uunk en Vrooman (SCP/CBS2001), en door Saraceno (2001). De begripsbepaling van sociale uitsluiting lijkt een eindeloze discussie te worden waarin maar langzaam vooruitgang is te bespeuren, en waarin veel wordt ‘nagepraat’ (zie de nota’s van de Europese Unie en van wetenschappers en onderzoekers die betrokken zijn bij EU-onderzoek naar sociale uitsluiting). In dit hoofdstuk wordt getracht om op basis van wat er ligt, verder te komen met de omschrijving van wat sociale uitsluiting is. Gestreefd wordt naar een pragmatische – doch verantwoorde – invulling, een definitie die de inhoud dekt én die operationaliseerbaar is. Hiertoe wordt in paragraaf 3.2 allereerst een aantal kanttekeningen gemaakt bij de ontwikkeling van het concept tot nu toe. Deze zullen aanleiding zijn voor aanpassingen of aanvullingen van de huidige operationaliserings. In paragraaf 3.3 zal op basis hiervan een definitie worden geformuleerd, uitmondend in een conceptueel model.

3.2 Kanttekeningen

Naar aanleiding van de conceptuele exercitie in hoofdstuk 2 wordt hieronder een aantal kanttekeningen geplaatst. Deze hebben zowel het karakter van conclusies, als van commentaar en aanvullingen op datgene wat in hoofdstuk 2 is beschreven.

3.2.1 Twee hoofddimensies van sociale uitsluiting

De vele verschillende manieren, verschillende invalshoeken waarmee over sociale uitsluiting is geschreven, zijn in essentie steeds weer terug te brengen tot een onderscheid in twee hoofddimensies, die op verschillende manieren worden benoemd:

- *immateriële* versus *materiële* bestaanscondities; of in andere woorden om:
- *relationele* versus *verdelingsaspecten*.

Overigens worden de immateriële (respectievelijk de sociaal-culturele en relationele) aspecten vaak alleen maar vermeld en niet nader uitgewerkt (zie de NAP’s en het *Joint Report on Social Inclusion*).

Ook in het WRR-rapport *Tweedeling in perspectief* wordt uitgegaan van twee hoofddimensies en wordt beschreven hoe maatschappelijke tweedeling (c.q. sociale uitsluiting) kan ontstaan: via culturele en materiële differentiatie. Hoewel het hier een wat abstracte uiteenzetting betreft, willen we hier toch enige aandacht aan schenken. Reden is dat in de wetenschappelijke en beleidsdiscussie over sociale uitsluiting

deze twee dimensies – in wisselende bewoordingen – steeds weer terugkomen, maar dat deze daar niet in relatie tot elkaar worden gezien. De wisselwerking tussen de twee dimensies wordt in het WRR-rapport echter juist als cruciaal gezien in de verklaring waarom een samenleving wel of niet op breken komt te staan (in casu wanneer er sprake is van tweedeling of sociale uitsluiting) (WRR 1996: 24). Geschetst wordt dat een samenleving zich doorgaans ontwikkelt langs twee lijnen: er is differentiatie langs verticale en horizontale lijnen: ‘De eerste is geënt op culturele opvattingen (waarden, normen, ideeën), de tweede is geënt op materiële levenskansen...’ (WRR-rapport 1996: 24). Voor een evenwichtige samenleving is het nodig dat de sociaal relevante onderscheidingen zich op beide lijnen bevinden, zodat er kruisverbanden tussen bevolkingsgroepen ontstaan. Wanneer de sociaal relevante onderscheidingen zich exclusiever op één van beide lijnen gaan bevinden, worden de kruisverbanden geringer en ten slotte worden de grenzen tussen bevolkingsgroepen moeilijker doordringbaar. Uiteindelijk raakt de samenleving dan georganiseerd op basis van dat ene criterium. In extreme vorm leidt de eerste lijn tot een plurale of verzuilde samenleving en de tweede lijn tot een standen- of klassensamenleving. Beide ontwikkelingen leiden tot een sterke sociale segmentatie, waarbij groepen uit de ene zuil, respectievelijk klasse vrijwel geen contacten hebben buiten die zuil, respectievelijk klasse. Sterke sociale segmentatie is over het algemeen aanleiding tot sociale cohesie binnen het segment, maar tot geringe cohesie tussen segmenten, tot wederzijdse sociale uitsluiting.

Conclusie:

Enigszins vrij vertaald betekent voorgaande dat er ter voorkoming van sociale uitsluiting aandacht moet zijn voor gelijktijdige inbedding op het economisch-structurele én sociaal-culturele domein. De definitie en operationalisering van sociale uitsluiting zullen dan ook beide hoofddimensies moeten bevatten.

3.2.2 Definiëren van risicofactoren is geen definitie van sociale uitsluiting

In de NAP’s ‘social inclusion’ en in EU-nota’s met betrekking tot sociale uitsluiting wordt uitgegaan van risicofactoren voor het monitoren van sociale uitsluiting. Risicofactoren geven de kans op sociale uitsluiting weer. Daarbij wordt ervan uitgegaan dat elk van de genoemde factoren medebepalend is, dus een oorzaak is voor de mate van sociale uitsluiting (hoe sociale uitsluiting dan ook gedefinieerd moge zijn). Arbeidsparticipatie en inkomen worden daarbij als de belangrijkste risicofactoren gezien. Saraceno stelt echter de vraag of de veronderstelde sterke samenhang tussen de verschillende begrippen wel terecht is. Zij constateert dat recent onderzoek de theoretische en empirische validiteit van een relatie tussen werkloosheid, armoede en sociale uitsluiting ter discussie stelt (Saraceno 2001: 5, 9). Empirisch onderzoek laat volgens haar zien dat er geen erg sterke samenhang is tussen armoede en werkloosheid, noch tussen armoede en sociaal isolement of psychisch welbevinden (Gallie 1999; Gallie en Pauham 2000).¹ Wat betreft deze samenhang is er volgens

Saraceno grote variatie tussen sociale groepen en tussen verschillende landen (al naar gelang hun sociale zekerheidssysteem, familiearrangementen, cultuur enzovoort). Nolan en Whelan komen echter in hun onderzoeken tot de conclusie dat er weinig verschil is tussen de EU-landen wat betreft de relatie tussen inkomenshoogte en deprivatie-indicatoren: deze relatie is in de meeste landen zwak (Nolan en Whelan 1996a, 1996b). Ook de auteurs van het rapport *De aanpak van sociale uitsluiting in gezinnen met jonge kinderen* zijn van mening dat er bij de indicatoren van sociale uitsluiting een te grote nadruk wordt gelegd op een laag inkomen. Uit hun onderzoek in een aantal EU-landen blijkt dat vooral de niet-financiële indicatoren uiterst belangrijk zijn als indicator voor sociale uitsluiting (Home-Start International 2002: 41). Overigens constateren Muffels en Fouarge voor Nederland wel een sterke samenhang tussen armoede en immaterieel welzijn, maar slechts een beperkte samenhang tussen armoede en materieel welzijn (Muffels en Fouarge 2000: 14).

Als de constatering van beperkte samenhang al kan worden gedaan ten aanzien van de risicofactor inkomen (en arbeidsparticipatie), zal deze zeker gedaan kunnen worden voor de andere – vermoedelijk minder dominante – risicofactoren die door de EU worden genoemd (ouderdom, gezondheid, echtscheiding enzovoort). Met behulp van de afzonderlijke risicofactoren is het verschijnsel sociale uitsluiting zelf dus nog niet goed gedefinieerd, zeker niet zolang de samenhang tussen deze factoren niet is vastgesteld. Het is dus de vraag of afzonderlijke monitoring van de genoemde risicofactoren voldoende inzicht geeft in de ontwikkeling van sociale uitsluiting.

Andersom lijkt het ook niet beleidsconform dat het vaststellen van ontwikkeling in sociale uitsluiting zo rechtstreeks afhankelijk wordt gemaakt van risicofactoren als werkloosheid, laag opleidingsniveau, laag inkomen. Terugdringing van sociale uitsluiting zou immers (of juist) ook moeten betekenen dat de leefomstandigheden van burgers mét deze risicofactoren, maar bij wie deze factoren vaak niet of moeilijk beïnvloedbaar zijn, zodanig verbeteren dat zij minder sociaal uitgesloten raken. Het gaat dan bijvoorbeeld om burgers die langdurig van een sociaal minimum leven en geen kans op betaald werk hebben, die chronisch ziek of gehandicapt zijn, die geringe leercapaciteit hebben, die door hun beperkte mogelijkheden aangewezen zijn op laag gekwalificeerde arbeid. Het doel is (of zou dat ook moeten zijn) om ook voor deze groepen terugdringing van sociale uitsluiting te bewerkstelligen, terwijl de genoemde risicofactoren voor deze groepen niet (kunnen) wijzigen.

Conclusie:

Het is van belang onderscheid te maken in de (cumulatie van) risicofactoren die leiden tot het proces van sociale uitsluiting en de situatie van sociale uitsluiting zelf. Het eerste kan worden aangeduid als de oorzaak van sociale uitsluiting, het tweede als resultaat. Bij sociale uitsluiting als resultaat gaat het om factoren die het 'sociaal uitgesloten zijn' kenmerken, uitgesplitst naar het uitgesloten zijn op verschillende dimensies in het sociaal-cultureel en economisch-structureel domein. Sociale uitsluiting als oorzaak kan gedefinieerd worden met behulp van de risicofactoren die de kans om sociaal uitgesloten te raken beïnvloeden. Empirisch onderzoek zal moeten

uitwijzen in hoeverre de risicofactoren ook daadwerkelijk leiden tot sociale uitsluiting als toestand. Het gaat dus om de volgende causale keten:
risicofactoren → proces van sociale uitsluiting → sociale uitsluiting als toestand.

3.2.3 Tot nu toe weinig aandacht voor cumulatie en gradatie van risicofactoren

Het multidimensionele karakter van sociale uitsluiting krijgt in de begripsomschrijving veel aandacht. Met name daarin zou het zich onderscheiden van armoede. De multidimensionaliteit komt zowel tot uiting in de verschillende kenmerken waarmee sociale uitsluiting als toestand kan worden beschreven als in de verschillende risicofactoren die kunnen leiden tot sociale uitsluiting.² Er wordt in onderzoeksliteratuur vaak (impliciet) van uitgegaan dat monitoring van sociale uitsluiting kan plaatsvinden door de *afzonderlijke* risicofactoren in kaart te brengen. Multidimensionaliteit betekent echter ook dat meerdere risicofactoren tezamen, in combinatie met elkaar, een rol spelen. Verondersteld kan worden dat voor een individu de kans op sociale uitsluiting wordt vergroot indien er bij hem/haar sprake is van een cumulatie van risicofactoren. Tot nu toe wordt in de literatuur en beleidsnota's echter nergens aangegeven of er sprake is van sociale uitsluiting bij een tekort op één dimensie, een bepaalde dimensie, alle dimensies of een combinatie van dimensies (en welke combinatie dan en met welke gewichten). Bovendien wordt volgens sommige auteurs door sociale wetenschappers (met name economen) veelal alleen lippendienst bewezen aan het multidimensionele aspect van sociale uitsluiting en beperken zij zich in de praktijk veelal tot de risicofactoren inkomen en arbeid (Papadopoulos en Tsakloglou 2001).

Vanwege het multidimensionele karakter lijkt het onvoldoende informatief om via monitoring van de afzonderlijke risicofactoren vast te stellen of er sprake is van toename of vermindering van sociale uitsluiting. Immers: zou voor Nederland kunnen worden geconcludeerd dat de kans op sociale uitsluiting is afgenomen, omdat de (langdurige) werkloosheid in de afgelopen jaren is afgenomen? Of dat de kans op sociale uitsluiting is toegenomen omdat de wachtlijsten in de zorg zijn toegenomen?

Monitoring van afzonderlijke sociale indicatoren geeft inzicht in de mate waarin het overheidsbeleid op die betreffende terreinen wordt gerealiseerd, dus goed voor de VBTB,³ maar geeft volgens ons onvoldoende zicht op de ontwikkeling van sociale uitsluiting. Met name geeft het weinig inzicht omdat de dimensies op gelijkwaardige wijze worden gepresenteerd. Aannemelijk is echter dat de ene risicofactor, bijvoorbeeld dakloosheid, tot een grotere mate van sociale uitsluiting leidt dan een andere, bijvoorbeeld beperkte toegankelijkheid van het openbaar vervoer voor gehandicapten.

Conclusie:

Onderschreven kan worden dat sociale uitsluiting een multidimensioneel verschijnsel is. Dit uit zich ook in multidimensionaliteit van risicofactoren. Voor het vaststellen van de kans op sociale uitsluiting zal gekeken moeten worden naar cumulatie van verschillende risicofactoren. Op welke wijze risicofactoren cumuleren en met welke sterkte, is niet op voorhand aan te geven. Dit zal empirisch moeten worden

vastgesteld. Uiteraard kan wel op basis van beleidsuitgangspunten vooraf worden aangegeven welke risicofactoren voor het beleid relevant zijn.

3.2.4 Een 'consumentistische' invulling van sociaal burgerschap

De operationalisering van de risicofactoren voor sociale uitsluiting is in het NAP 2001 en door de EU tot nu toe sterk gebaseerd op het ontbreken van toegang van de burger tot inkomen, de arbeidsmarkt en overheidsvoorzieningen. Er wordt sterk gedacht vanuit de rechten van sociaal burgerschap: de burger als 'consument' van overheidsvoorzieningen. De plichten van sociaal burgerschap – als 'producent' van sociaal burgerschap-, tot uiting komend in het actief burgerschap komen niet of nauwelijks in beeld.⁴ Invulling van een actief burgerschap komt bijvoorbeeld tot uiting in het naleven van de arbeidsplicht, verantwoordelijkheidsgevoel ten opzichte van de medeburger, maatschappelijke betrokkenheid, maar ook zich gedragen conform de geldende wet- en regelgeving. De operationalisering van sociale uitsluiting, zoals die tot nu toe in de meeste NAP's⁵ en door de EU wordt gegeven, weerspiegelt niet de verschuiving die het overheidsbeleid het afgelopen decennium heeft door- gemaakt van een 'aansprakencultuur', waarbij de rechten voorop stonden, naar een groter evenwicht tussen rechten en plichten (zie ook Dercksen en Engbersen in: WRR 1999: 121-127). Het niet voldoen aan de plichten van burgerschap (resultierend in normatieve of culturele uitsluiting) kan echter evenzeer als een oorzaak van sociale uitsluiting (of zelfuitsluiting) worden gezien als de onvoldoende toegang tot rechten behorend bij sociaal burgerschap.

Met andere woorden: sociale uitsluiting wordt niet alleen bepaald door structurele beperkingen (in de zin van beperkte toegang tot arbeidsmarkt en overheidsvoorzieningen), maar ook door bepaalde culturele, normatieve beperkingen (het onvoldoende naleven van dominante waarden en normen).

Het is echter de vraag in hoeverre dit een beleidsrelevante dimensie is. De overheid heeft zich de afgelopen decennia immers terughoudend opgesteld in beïnvloeding van waarden en normen.⁶ Anderzijds is met name naar aanleiding van de reacties van burgers tijdens de verkiezingen in 2002 gebleken dat het functioneren van de samenleving in het nauw kan komen als deze factor wordt veronachtzaamd. De waarden- en normendiscussie is inmiddels op de politieke agenda geplaatst.

Overigens is het niet eenvoudig om concreet te maken wanneer er sprake is van culturele, normatieve integratie. In welke mate dient men zich volgens een bepaald waarden- en normenpatroon te gedragen, welke waarden en normen zijn dat dan, en wanneer is een subcultuur zodanig strijdig met de heersende cultuur dat dat leidt tot (zelf-)uitsluiting? Deze vragen zijn niet eenvoudig te beantwoorden. Wel kan worden gesteld dat men zich in ieder geval behoort te gedragen conform de geldende wet- en regelgeving. Dit betekent onder andere dat men niet discrimineert op grond van geloof, ras, sekse of geaardheid. Voorzover het niet gaat om zaken die in de wet zijn geregeld, maar om algemene waarden en normen die in onze samenleving belangrijk worden geacht, zou een sterke afwijking van het gemiddelde kunnen worden

gedefinieerd als ‘onvoldoende culturele integratie’. Gowricharn spreekt in dit verband over het niet voldoen aan ‘culturele normbeelden’, die hij omschrijft als: opvattingen die binnen een cultuur als ideaal én als feitelijke norm voor gedrag gelden. Voor de westerse cultuur noemt hij als voorbeelden van dergelijke normbeelden: de homo economicus, doelrationeel handelen, hard werken, aandacht voor een goede opvoeding, goede burens zijn (Gowricharn in: Engbersen en Gabriëls 1995: 210). Conflicterende culturele normbeelden worden door Gowricharn als een belangrijke oorzaak gezien voor de gebrekkige integratie van allochtonen in de dominante instituties van de Nederlandse samenleving.

Conclusie:

Het niet naleven van wet- en regelgeving en het zich niet gedragen conform een aantal belangrijke waarden en normen is kenmerkend voor sociale (zelf-)uitsluiting. Er is dan sprake van onvoldoende normatieve integratie.

3.2.5 Weinig aandacht voor sociale infrastructuur op lokaal niveau

Aandacht voor sociale uitsluiting is, met name op EU-niveau – sterk ingegeven door de armoedeproblematiek die weer zijn oorsprong vond in de hoge werkloosheid beginjaren negentig. Hierdoor sluit het in kaart brengen van sociale uitsluiting sterk aan bij indicatoren van inkomen en arbeidsparticipatie (terreinen van het ministerie van SZW). Voorzover er andere dimensies aan bod komen gaat het vooral om het ontbreken van toegang tot (semi-)overheidsvoorzieningen op verschillende terreinen (‘social rights’).

Opmerkelijk is dat er in de lijst van EU-indicatoren (de lijst van Laken, zie bijlage A) zo weinig aandacht is voor de terreinen van het welzijnsbeleid, terwijl in de Welzijns-wet vrijwel letterlijk de doelstelling van het tegengaan van sociale uitsluiting is opgenomen: ‘het bevorderen van maatschappelijke participatie en het bestrijden van achterstandspositie en het voorkomen dat mensen in een achterstandspositie raken (RMO 2000: 51).

In welzijnstermen wordt het tegengaan van sociale uitsluiting aangeduid als het bevorderen van sociale cohesie en sociale integratie. Een goede sociale infrastructuur wordt als een belangrijk middel gezien om tot sociale cohesie te komen (zie ook het Regeerakkoord 1998). Om een geslaagde integratie te bereiken is het van belang over een adequate sociale infrastructuur te beschikken, die in de Welzijnsnota als volgt wordt gedefinieerd: ‘de formele (institutionele) en informele (relationele) kaders die burgers in staat stellen om aan de samenleving deel te nemen en met elkaar sociale relaties aan te gaan. Sociale infrastructuur heeft een formele component (professionele organisaties, diensten en voorzieningen) en een informele component (bijdrage van burgers)’ (VWS 1999).

De RMO onderscheidt vier dimensies van sociale integratie, waarvan de tweede en derde dimensie de sociale infrastructuur vormen (RMO 2000: 101):

- *sociaal-economische positie*: hoogte van het inkomen, het al dan niet hebben van betaald werk en de aard van de werkzaamheden, het behaalde opleidingsniveau en de wijze waarop de persoon gehuisvest is;
- *deelname aan institutionele netwerken*: deelname aan verenigingen, emancipatiebewegingen; gebruikmaken van politieke partijen en vakbonden;
- *beschikking over persoonlijke relatie- en sociale netwerken*: contacten tussen gezins- en familieleden, met vrienden en kennissen, met burens en collega's;
- *zelfstandigheid en zelfredzaamheid*: ontbreken van lichamelijke, zintuiglijke en geestelijke beperkingen (voor de dagelijkse levensverrichtingen niet afhankelijk zijn van anderen); beschikken over sociale en technische vaardigheden en het omgaan met de veelheid aan informatie die middels nieuwe technologieën wordt aangeleverd.

De RMO stelt dat het overheidsbeleid zich sterk richt op de eerste dimensie van integratie en is van mening dat er aanvullend beleid nodig is dat de sociaal-relatieve aanknopingspunten in de samenleving beter benut (RMO 2000: 9-10). De Raad pleit uitdrukkelijk niet voor een uitbreiding van voorzieningen, maar voor een aanpassing van de sociale infrastructuur, o.a. het stimuleren door de overheid van het zelforganiserend vermogen van burgers. De lokale dimensie, die nu in de risicofactoren voor sociale uitsluiting nauwelijks aandacht krijgt, komt hiermee ook uitdrukkelijker in beeld.

Dit sluit ook aan bij het pleidooi dat Dekker (2002) houdt voor een (hernieuwde) verdere ontwikkeling van de zogenoemde 'civil society', gedefinieerd als het institutionele domein van vrijwillige associaties, zoals het lokale verenigingsleven, ideële belangenorganisaties, recreatieve clubs (zie ook Putnam 2000). Deelname aan de 'civil society' speelt volgens Dekker een belangrijke rol in de vorming van de publieke opinie (de identificatie van collectieve problemen) en de vorming van sociaal kapitaal (het in sociale netwerken opgeslagen vermogen tot samenwerking, gebaseerd op normen en sociaal vertrouwen). Met de 'civil society' wordt aandacht gevraagd voor vraagstukken van sociale cohesie en de voorwaarden van het beschaafd samenleven van burgers (p. 13), waarmee het kan worden gezien als een instrument om sociale uitsluiting tegen te gaan. In de afgelopen decennia hebben met name de kerk, maar ook andere vrijwillige associaties sterk aan belang ingeboet. Er zou volgens Dekker meer aandacht moeten zijn voor een verdere ontwikkeling van de 'civil society', zodat vrijwillige associaties weer een grotere rol kunnen spelen in de publieke-opinievorming en de vorming van samenbindend en overbruggend sociaal kapitaal.

In relatie tot de sociale infrastructuur op lokaal niveau is het ook zinvol om eens opnieuw te kijken naar de invulling van het Sociale Vernieuwingsbeleid van beginjaren negentig (dat weer een opvolger was van het beleid ten aanzien van Probleem Accumulatie Gebieden). Daarbij werden 3 'cirkels' van beleidsterreinen onderscheiden:

- 1 arbeid en inkomen;
- 2 de dagelijkse leefomgeving;
- 3 welzijn, gezondheid, cultuur en onderwijs.

Overigens gold ook binnen het Sociale Vernieuwingsbeleid de eerste ‘cirkel’ van arbeid en inkomen als het belangrijkste middel om sociale integratie te bevorderen.

Een centraal element in het Sociale Vernieuwingsbeleid was de directe benadering van de individuele burger op lokaal niveau (wijken/buurtten), via een integrale aanpak. Daarbij is ook expliciet aandacht geschonken aan de bestrijding van ‘verloedering’ van de buurt, van criminaliteit en onveiligheidsgevoelens. Het betreft hier aspecten die in de tot nu toe ontwikkelde indicatoren voor sociale uitsluiting niet of nauwelijks aan bod zijn gekomen, maar die als indicatoren kunnen worden gezien voor uitsluiting van burgers in de openbare ruimte. In het regeerakkoord van het eerste kabinet Balkenende wordt deze vorm van uitsluiting als volgt verwoord: ‘Waar het gevoel van veiligheid verdwijnt en een klimaat van onveiligheid groeit, neemt de saamhorigheid af, groeit de achterdocht en verdwijnt het vertrouwen tussen burgers onderling en tussen burger en overheid.’ (Regeerakkoord 2002, hoofdstuk ‘Veiligheid’). Onveiligheid is daarmee gedefinieerd als een risicofactor voor sociale uitsluiting.

Conclusie:

In de uitwerking van het concept sociale uitsluiting dient ook de sociale infrastructuur te worden betrokken, uiteengelegd in institutionele netwerken (zowel op buurtniveau als daarbuiten) en persoonlijke- en relatienetwerken. Onvoldoende beschikbaarheid van formele en informele netwerken is een risicofactor die de kans op sociale uitsluiting verhoogt. Onvoldoende ondersteuning door deze netwerken is een kenmerk van sociale uitsluiting zelf (als toestand). Een slechte kwaliteit van de dagelijkse leefomgeving (zowel fysiek als sociaal), en met name het aspect van (on)veiligheid, vormt een risicofactor voor sociale uitsluiting.

3.2.6 Geen aandacht voor verschillende niveaus van sociale uitsluiting

Er wordt in literatuur en onderzoek weinig aandacht geschonken aan het multi-niveau aspect van sociale uitsluiting. Toch lijkt het zinvol om verschillende niveaus te onderscheiden:

- het macroniveau van de samenleving als geheel (culturele, normatieve uitsluiting);
- het mesoniveau van formele instituties en formele netwerken (uitsluiting van formele participatie);
- het microniveau van informele netwerken in eigen buurt, van primaire sociale netwerken (sociaal isolement; uitsluiting van informele participatie).

De moderne samenleving is sterk pluriform en kent vele leefwerelden, sociale groepen waarvan men al dan niet deel kan uitmaken. Sociale insluiting binnen de ene groep kan echter sociale uitsluiting betekenen van andere groepen of van de samenleving als geheel (het verschijnsel van in- en outgroup). Maar ook kunnen

verschillende verschijningsvormen van sociale uitsluiting als alternatieven van elkaar dienen. Sociale uitsluiting op het ene niveau, bijvoorbeeld geen toegang tot een betaalde werkkring, zou heel goed kunnen worden gecompenseerd door sociale insluiting op een ander niveau, bijvoorbeeld binnen het persoonlijke netwerk; zeker als dit gepaard gaat met het verrichten van mantelzorg (onbetaald werk).

Conclusie:

Bij de uitwerking van sociale uitsluiting dient aandacht te zijn voor verschillende niveaus waarop sociale uitsluiting kan plaatsvinden.

3.2.7 Indicatoren voor sociale uitsluiting eenzijdig gericht op (potentiële) beroepsbevolking

De wijze waarop de risicofactoren van sociale uitsluiting tot nu toe worden gedefinieerd, waarbij arbeidsparticipatie een zeer belangrijke, zo niet cruciale, rol inneemt, leidt er impliciet toe dat de aandacht vooral is gericht op sociale uitsluiting onder de (potentiële) beroepsbevolking. Sociale uitsluiting bij kinderen of bij ouderen wordt in het NAP 2001 en 2003 niet als specifiek probleem behandeld. De meeste indicatoren voor sociale uitsluiting, met name ‘arbeid en inkomen’, zijn bijvoorbeeld voor kinderen niet van toepassing; alleen via de invloed van hun ouders. In de literatuur (en in beperkte mate in onderzoek) over de armoedecultuur wordt vaak gewezen op de intergenerationele overdraagbaarheid van armoede (en ‘dus’ ook van sociale uitsluiting). Het onderwerp sociale uitsluiting bij kinderen staat in de Verenigde Staten (en in de nabije toekomst waarschijnlijk ook binnen de EU) tamelijk hoog op de agenda en het is alleen al daarom zinnig om dit onderwerp voor Nederland verder uit te werken. Ten aanzien van kinderen zou – naast toegang tot onderwijs – ook toegang tot recreatie en sport als een belangrijk criterium kunnen worden gezien. In de *Rapportage Jeugd 2002* wordt gewezen op de toegenomen aandacht voor de vrije tijd als ‘leertijd’ voor jongeren (Zeijl et al. 2003: 4, 5). Jeugdwetenschappers zijn het erover eens dat de huidige complexe en veranderlijke samenleving hoge eisen stelt aan de jeugd en dat de benodigde vaardigheden om tot zelfstandigheid te komen niet alleen op school en gezin worden verworven, maar in steeds grotere mate in de vrijetijd worden ontwikkeld. ‘Participatie in vrijetijdsvoorzieningen is (...) één van de instrumenten om jongeren te betrekken bij de samenleving en de tweedeling tussen kansarme en kansrijke jeugd te verkleinen.’ (Zeijl et al. 2003: 7).

Ook leidt de dominantie van arbeidsmarktpositie als risicofactor voor sociale uitsluiting ertoe dat sociale uitsluiting bij ouderen (65-plussers) niet goed in beeld komt. Door de nog steeds toenemende levensverwachting zullen meer mensen meer jaren zonder arbeidsparticipatie doorbrengen. Andere factoren, zoals type huisvesting, gevoelens van onveiligheid op straat, al dan niet hebben van thuiszorg, sociale participatie (bv. deelname aan verenigingen), zullen bij deze categorie de kans op sociale uitsluiting in sterkere mate beïnvloeden dan (hun voormalige) arbeidsparticipatie. Meer aandacht voor deze leeftijdsgroep in de uitwerking van indicatoren lijkt

van belang, zeker met de toenemende vergrijzing en de toenemende gezinsverduining in de komende decennia (waardoor ouderen gemiddeld genomen minder kinderen hebben om sociale contacten mee te onderhouden).

Ook bij andere kwetsbare groepen wiens achterstandpositie slechts in beperkte mate door het al dan niet hebben van betaalde arbeid wordt beïnvloed, zoals gehandicapten, kunnen andere factoren een meer cruciale rol spelen dan het hebben van betaald werk.

Conclusie:

Als het erom gaat sociale uitsluiting voor de totale bevolking, en niet alleen voor de (potentiële) beroepsbevolking, in kaart te brengen, dan is het van belang om in de uitwerking van risicofactoren er rekening mee te houden dat voor verschillende levensfasen (jeugd, werkzame levensfase, ouderen) of voor verschillende posities (geslacht, etniciteit, gehandicapten) ook verschillende risicofactoren een rol kunnen spelen.

3.3 Definitie sociale uitsluiting

3.3.1 Inleiding

De definiëring van het begrip sociale uitsluiting heeft in de literatuur – tot nu toe – voor een belangrijk deel plaatsgevonden door het te contrasteren met het begrip armoede (zie hoofdstuk 2). Mede op grond van de in paragraaf 3.2 gemaakte kanttekeningen is het de vraag of de theoretische en methodologische ontwikkeling van het concept niet meer baat hebben bij een combinatie van beide: sociale uitsluiting heeft dan zowel betrekking op de relationele als de verdelingsdimensie (zowel op immateriële als materiële aspecten); sociale uitsluiting duidt niet alleen op het proces van uitgesloten worden (dynamisch), maar ook op de feitelijke toestand van sociaal uitgesloten zijn (statisch); en de oorzaken van sociale uitsluiting kunnen zowel in het individu als in de omgeving zijn gelegen. Het enige onderscheid dat overblijft is dat het bij sociale uitsluiting altijd om meerdere dimensies gaat (multi-dimensioneel), terwijl armoede in enge zin alleen op het financiële, materiële aspect betrekking heeft (unidimensioneel).

Hoewel uit voorgaande paragrafen het concept sociale uitsluiting niet vanzelfsprekend als een helder, eenduidig verschijnsel boven komt drijven, kunnen wel enkele uitgangspunten worden geformuleerd voor een conceptueel model waarmee sociale uitsluiting wordt gedefinieerd:

- Er dient onderscheid te worden gemaakt in kenmerken die de *feitelijk gerealiseerde* sociale uitsluiting weergeven (toestandskennmerken) en in risicofactoren die de kans op sociale uitsluiting vergroten (proceskennmerken).
- Sociale uitsluiting heeft betrekking op twee hoofddimensies: het gaat om uitsluiting op het sociaal-culturele én economisch-structurele domein;

binnen elke hoofddimensie zijn ook weer verschillende andere dimensies te onderscheiden (multidimensionaliteit).

- De risicofactoren, oorzaken van sociale uitsluiting, kunnen gelegen zijn op verschillende niveaus: op het niveau van individuele kenmerken (micro), op het niveau van uitvoeringsinstanties, maatschappelijke instellingen, werkgevers, medeburgers (meso), op het niveau van de samenleving, overheid en maatschappelijke ontwikkelingen (macro).
- Er is pas sprake van sociale uitsluiting als de achterstand langdurig is en als perspectief op verbetering in de toekomst ontbreekt.

Hieronder wordt achtereenvolgens ingegaan op de definitie van sociale uitsluiting als toestand en op de definitie van risicofactoren die de kans op sociale uitsluiting verhogen, dit wil zeggen die het proces van sociale uitsluiting veroorzaken.

3.3.2 Definitie van sociale uitsluiting als toestand

Kenmerkend voor sociale uitsluiting (als toestand) is dat er sprake is van achterstand op zowel de sociaal-culturele als de economisch-structurele dimensie. De eerste genoemde dimensie wordt – mede op basis van de kanttekeningen in paragraaf 3.2 – uiteengelegd in de subdimensies sociale participatie en normatieve integratie. De tweede hoofddimensie heeft betrekking op verdelingsaspecten en valt uiteen in materiële deprivatie en toegang tot voorzieningen waar iedere burger recht op heeft ('social rights').

In het volgende overzicht is verder invulling gegeven aan de verschillende dimensies van sociale uitsluiting (als toestand).

Kenmerken van sociale uitsluiting als toestand

A Sociaal-culturele uitsluiting

- *onvoldoende sociale participatie:*
onvoldoende deelname in formele en informele sociale netwerken, inclusief in vrijetijdsbesteding; onvoldoende sociale ondersteuning; sociaal isolement; voor allochtonen: ontbreken van contact met autochtonen;
- *onvoldoende culturele /normatieve integratie:*
onvoldoende naleving van centrale waarden en normen behorend bij actief sociaal burgerschap: gering arbeidsethos, geringe opleidingsbereidheid, niet stemmen, misbruik sociale zekerheid, delinquent gedrag; afwijkende pedagogische opvattingen, afwijkende opvattingen over rechten en plichten van vrouwen /mannen.

B Economisch-structurele uitsluiting

- *materiële deprivatie:*
tekort aan elementaire levensbehoeften en materiële goederen, 'life style' deprivatie, problematische schulden; betalingsachterstanden (m.n. woonlasten);
- *onvoldoende toegang tot 'social rights' ((semi-)overheidsvoorzieningen):*
wachtlijsten en/of (financiële) drempels voor gezondheidszorg, onderwijs (met name ten behoeve van kinderen), huisvesting, rechtsbijstand, maatschappelijke dienstverlening, schuldhulpverlening, arbeidsbemiddeling, sociale zekerheid, maar ook zakelijke dienstverlening zoals banken en verzekeringsinstellingen.

Kenmerkend voor sociale uitsluiting is dat er sprake is van langdurige achterstand op meerdere dimensies. Hiermee onderscheidt het zich van armoede (in enge zin) dat alleen betrekking heeft op materiële deprivatie. De conditie dat het om meerdere dimensies moet gaan, betekent nog niet dat er pas sprake is van sociale uitsluiting als er op alle dimensies tekorten zijn. Empirisch onderzoek zou meer licht kunnen werpen op de vraag welke dimensies essentieel zijn, wil er sprake zijn van sociale uitsluiting. Een ander aspect dat in empirisch onderzoek zou kunnen worden nagegaan, is, of er bepaalde grenzen kunnen worden aangegeven beneden welke er sprake is van sociale uitsluiting. Voorlopig kan echter alleen worden gesteld dat de mate van sociale uitsluiting groter is naarmate er op meer dimensies achterstand is en naarmate deze achterstand groter is.

Objectieve en subjectieve indicatoren

De hierboven beschreven indicatoren zijn gedefinieerd in termen van feitelijke tekorten op verschillende dimensies. Het accent in dit onderzoek zal liggen op objectieve indicatoren om sociale uitsluiting te meten. Deze keuze is gebaseerd op de veronderstelling dat objectieve indicatoren een belangrijker aangrijpingspunt vormen voor het beleid dan subjectieve. Niettemin is inzicht in de subjectieve beleving van sociale uitsluiting ook van belang. Uit onderzoek blijkt dat de subjectieve beleving en de objectieve situatie niet altijd met elkaar overeen hoeven te stemmen. Bovendien kan deze samenhang sterk verschillen tussen categorieën. Ouderen (65-plussers) bijvoorbeeld scoren met objectieve indicatoren vaak slechter dan jongeren, maar beleven hun situatie vaak als beter. Voor het optimaliseren van beleid is het voor de overheid ook van belang op de hoogte zijn van de belevingswereld van haar burgers en de verschillende doelgroepen daarin.

Als subjectieve indicatoren van de verschillende dimensies kan worden gedacht aan de volgende:

- eenzaamheidsgevoelens (ten aanzien van onvoldoende sociale participatie);
- gevoel hebben ‘anders’ te zijn (ten aanzien van onvoldoende culturele/normatieve integratie);
- armoedebeleving (ten aanzien van materiële deprivatie);
- gevoel hebben gediscrimineerd te worden door instanties (ten aanzien van onvoldoende toegang tot voorzieningen).

Ook informatie over individuele preferenties kan van belang zijn om te bepalen of de aan- of afwezigheid van bepaalde kenmerken tot uitsluiting leidt. Immers, als men geen behoefte heeft aan bepaalde zaken, zal het ontbreken daarvan niet tot een tekortbeleving leiden.

3.3.3 Definitie van risicofactoren voor sociale uitsluiting

Naast kenmerken die de feitelijk gerealiseerde sociale uitsluiting weergeven, kunnen ook risicofactoren worden onderscheiden die de kans op sociale uitsluiting vergroten. Deze hebben enerzijds betrekking op achtergrondkenmerken die niet of nauwe-

lijks door het beleid te beïnvloeden zijn. Het gaat daarbij om de volgende kenmerken (waarbij het verwachte risicokenmerk tussen haakjes staat):

- leeftijd (ouderdom);
- geslacht (vrouwen; genderongelijkheid);
- burgerlijke staat (alleenstaande);
- familie- en gezinssamenstelling (geen/weinig familie, kinderen, alleenstaande ouder);
- sociale afkomst (laag opleidingsniveau ouders);
- etniciteit (westers/niet-westers allochtoon).

Anderzijds betreft het risicofactoren die wel in bepaalde mate door het beleid kunnen worden beïnvloed (met daarachter de verwachte risicokenmerken):

- *zelfredzaamheid*:
lichamelijke/psychische belemmeringen voor zelfstandig functioneren, onvoldoende ICT-vaardigheden, analfabetisme, onvoldoende competenties voor sociaal burgerschap (waaronder onvoldoende ‘bureaucratische vaardigheden’),⁷
- *gezondheid*:
slechte gezondheid, chronisch ziek/gehandicapt, psycho-sociale/psychische problematiek, verslaving;
- *opleiding*:
niet voltooid, laag opleidingsniveau, geringe arbeidsmarktgerichtheid;
- *arbeidsmarktpositie*:
langdurige werkloosheid, arbeidsongeschiktheid, laag gekwalificeerde arbeid;
- *inkomen*:
laag huishoudinkomen, inkomen (langdurig) onder armoedegrens,⁸ schulden;
- *fysieke en sociale leefomgeving*:
dakloosheid, huisuitzetting, slechte kwaliteit huisvesting, verblijf in (zorg-) instelling, geen/weinig voorzieningen in woonbuurt (buurthuis, speelterrein e.d.), weinig sociale cohesie, onveiligheid, achterstandswijk, huiselijk geweld;

In feite gaat het bij al deze beïnvloedbare risicofactoren om individuele en maatschappelijke hulpbronnen waarover mensen kunnen beschikken om hun leven vorm te geven. Er zij op gewezen dat inkomen en arbeid niet als kenmerken van sociale uitsluiting, maar alleen als risicofactoren voor sociale uitsluiting staan vermeld, terwijl deze twee dimensies in EU-onderzoek zo centraal staan bij het monitoren van sociale uitsluiting. Een laag inkomen of ontbreken van arbeid hoeven echter niet per definitie tot een situatie van sociale uitsluiting te leiden. Een laag inkomen (of werkloosheid) *kán* leiden tot materiële deprivatie, omdat men niet in staat is noodzakelijke goederen aan te schaffen; het *kán* ook leiden tot sociale isolatie, omdat het geld en de gelegenheid ontbreken voor het onderhouden van sociale contacten. Omgekeerd kunnen mensen materieel gedepriveerd zijn (bijvoorbeeld problematische schulden hebben) of sociaal geïsoleerd zijn, zonder dat zij een laag inkomen hebben of werkloos zijn.

Verondersteld kan worden dat de kans op sociale uitsluiting toeneemt naarmate er meer risicofactoren aanwezig zijn (cumulatie). Daarbij kunnen de verschillende factoren ook verschillende gewichten hebben. Hoe dit uitwerkt zal uit empirisch onderzoek moeten blijken. Daarbij zal ook blijken hoe risicofactoren variëren naar sociale categorie. Eerder is al aangegeven dat in de operationalisering van de risicofactoren rekening zou moeten worden gehouden met verschillen tussen risicogroepen (met name naar levensfase). Door meer expliciet aandacht te geven aan risicofactoren als zelfredzaamheid, gezondheid, leefomgeving en sociale netwerken wordt hieraan tegemoet gekomen.

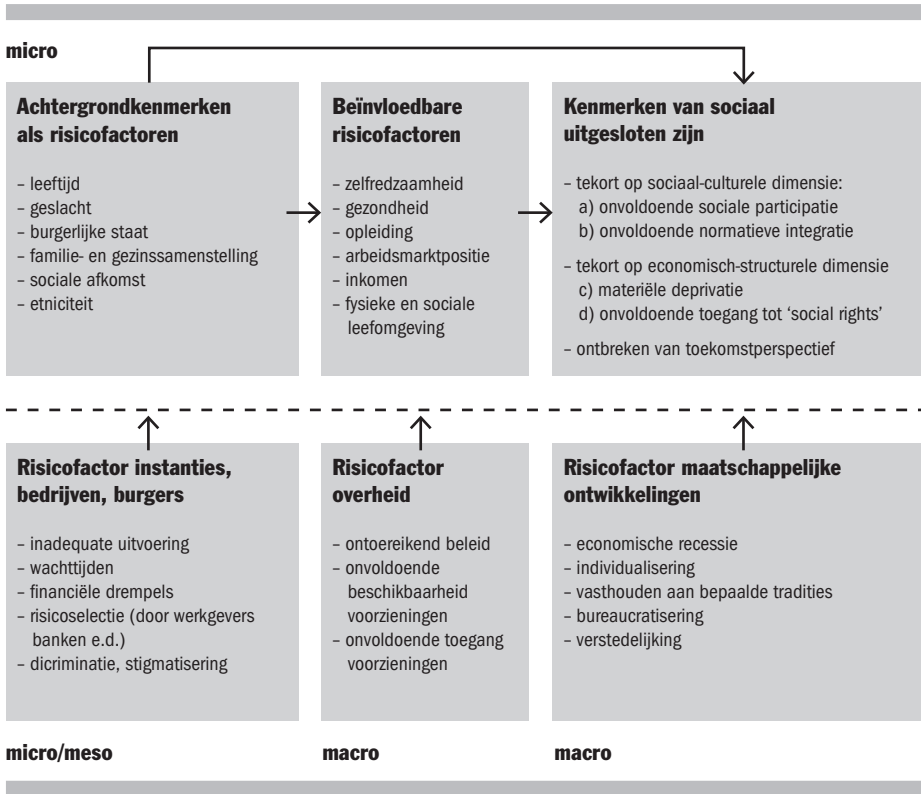
De veronderstelling dat er sprake is van cumulatie van risicofactoren laat onverlet dat er bij de onderlinge relatie tussen risicofactoren sprake kan zijn van causaliteit. Zo zal opleiding van invloed zijn op de arbeidsmarktpositie, die vervolgens weer bepalend is voor de inkomenshoogte, die op haar beurt weer gevolgen heeft voor de woonomgeving (zie ook Whelan 2001). In de analyses in hoofdstuk 4 zal met de causaliteitsvolgorde tussen risicofactoren rekening worden gehouden, maar deze wordt niet expliciet in het conceptueel model (figuur 3.1) weergegeven.

Meerdere actoren

Tot nu toe is er alleen gesproken over risicofactoren die bij het individu liggen. Sociale uitsluiting is – uiteraard – niet alleen een gevolg van ‘tekortkomingen’ bij het individu (‘blaming the victim’). Het individu is niet de enige actor in het sociale uitsluitingsproces. Een andere ‘actor’ is de overheid die in geval van onvoldoende of inadequaar beleid kan bijdragen aan sociale uitsluiting van burgers. Als derde ‘actor’ spelen de instanties die het overheidsbeleid moeten uitvoeren een rol. Hun wijze van uitvoering kan leiden tot sociale uitsluiting. Maar ook werkgevers, medeburgers, de samenleving als geheel en de ontwikkelingen daarin, zoals een economische recessie, individualisering, vasthouden aan tradities (bijvoorbeeld: de ondergeschikte positie van de vrouw), verstedelijking, bureaucratisering, discriminatie, stigmatisering, enzovoort, spelen een rol in het sociaal uitsluiten van burgers. Al deze ‘actoren’ worden voor de volledigheid wel in het model opgenomen, maar – behalve het individu – zullen zij *nóch* in dit werkdocument, *nóch* in het hoofdonderzoek zelfstandig empirisch worden onderzocht. Informatie over de rol van deze actoren komt slechts beschikbaar voorzover daarover in enquêtes aan individuele burgers en huishoudens vragen zijn opgenomen. Daarnaast zal worden gezocht naar informatie in de literatuur en andere beschikbare bronnen. Deze informatie komt overigens pas in het eindrapport van dit onderzoek (2004) aan de orde.

Schematisch weergegeven ziet het hiervoor besprokene er als volgt uit:

Figuur 3.1 Conceptueel model: risicofactoren en kenmerken van sociale uitsluiting

3.4 Samenvatting

In dit hoofdstuk is een aantal nuanceringsen aangebracht in de discussie over de definitie van sociale uitsluiting. Op grond daarvan is duidelijk onderscheid aangebracht in de feitelijke kenmerken van sociale uitsluiting als toestand en in de risicofactoren die de kans op sociale uitsluiting beïnvloeden. Zo vormt een laag inkomen een risicofactor, maar er is pas sprake van sociale uitsluiting als dit ook tot materiële deprivatie leidt, bijvoorbeeld in de vorm van problematische schulden. Ten aanzien van de feitelijke kenmerken van sociale uitsluiting is onderscheid gemaakt in meerdere dimensies. Er is sprake van multidimensionaliteit, waarbij de twee hoofddimensies (sociaal-culturele en economisch-structurele uitsluiting) zijn onderverdeeld in:

- onvoldoende sociale participatie;
- onvoldoende normatieve integratie;
- materiële deprivatie;
- onvoldoende toegang tot 'social rights'.

En individu is in sterkere mate sociaal uitgesloten naarmate men op meer dimensies en in sterkere mate achterstand ondervindt.

Noten

- 1 Waarmee Saraceno impliciet 'sociaal isolement' en 'psychisch welbevinden' als kenmerken van sociale uitsluiting invult.
- 2 In paragraaf 3.2.3 wordt alleen ingegaan op de multidimensionaliteit van risicofactoren.
- 3 VBTB: Van Beleidsbegroting tot beleidsverantwoording. Alle ministeries zijn sinds enige tijd verplicht hun beleid te verantwoorden volgens de VBTB-methode.
- 4 Zie: WRR (1992), Eigentijds burgerschap, H.P. van Gunsteren (red.), Den Haag: Sdu.
- 5 Dit geldt tot op zekere hoogte ook voor het Nederlandse NAP 2001, maar in mindere mate voor het Nederlandse NAP 2003.
- 6 Zie: Peschar en Wesselingh (1995) . Zij bekritisieren de ontwikkeling dat onderwijs steeds meer wordt gezien als middel voor het overdragen van kennis en vaardigheden en geven aan dat onderwijs ook zou moeten bijdragen aan de vorming van actief burgerschap (p.240).
- 7 Nauta (1995) formuleert de volgende competenties voor sociaal burgerschap (dit zijn competenties die een burger moet bezitten om in alle maatschappelijke sferen volwaardig te kunnen participeren): vermogen tot identificatie, vermogen tot representatie, aanspreekbaarheid, weerbaarheid (op kunnen komen voor rechten). Deze competenties zijn echter erg lastig te operationaliseren ten behoeve van onderzoek.
- 8 Verschillende definities van armoedegrenzen zijn mogelijk. In ieder geval zal in dit onderzoek (ook) het beleidsmatig minimum als grens worden gehanteerd.

4 Analyse van sociale uitsluiting

4.1 Inleiding

De in hoofdstuk 3 gegeven uitwerking van het concept sociale uitsluiting vormt in dit onderzoek de basis voor de empirische analyse van sociale uitsluiting. Op twee manieren zal kwantitatieve informatie worden verkregen: via secundaire analyses van beschikbare databestanden en via een nieuwe dataverzameling. Wat betreft dit laatste: er worden 425 respondenten in 20 achterstandswijken mondeling geïnterviewd, en 425 in 30 niet-achterstandswijken. Deze opzet biedt tevens de mogelijkheid om het onderzoek meer toe te spitsen op de risicogroepen (in achterstandswijken), die in ‘normale’ enquêteonderzoeken meestal ondervertegenwoordigd zijn. De in het conceptueel model genoemde variabelen (boven de stippellijn) dienen als leidraad voor de vragenlijst. Voordat de nieuwe dataverzameling van start is gegaan, zijn op basis van bij het SCP beschikbare databestanden onderdelen van het model geanalyseerd. In dit werkdocument wordt alleen gerapporteerd over deze secundaire analyses en niet over de nieuwe dataverzameling.

Alvorens in paragraaf 4.3 in te gaan op de resultaten van de secundaire analyses wordt eerst inzicht geboden in de op het SCP beschikbare databestanden en de bruikbaarheid ervan voor beschrijving van sociale uitsluiting.

4.2 De data

4.2.1 Inleiding

Een aantal – op het SCP toegankelijke – databestanden is gescreend op vragen die bruikbaar zijn voor de secundaire analyses. Er is nagegaan welke vragen een goede operationalisering vormen voor de variabelen uit het conceptueel model ‘boven de stippellijn’ (zie figuur 3.1), dit wil zeggen de (niet-beïnvloedbare risicofactoren en de kenmerken van sociale uitsluiting).

Het gaat bij de secundaire analyses zowel om het vaststellen van de omvang per risicogroep, als om de samenhang tussen de (cumulatie van) risicofactoren enerzijds en kenmerken van sociale uitsluiting anderzijds. Voor het vaststellen van cumulatie en van samenhang is de beschikbaarheid van microdata (data op persoons- of huishoudensniveau) nodig, waarbij de verschillende factoren in hetzelfde bestand aanwezig dienen te zijn. Daarom zijn alleen databestanden geselecteerd, waarin data op het niveau van de individuele respondent c.q. huishouden beschikbaar zijn.

4.2.2 Beschikbare bestanden

Hieronder wordt een overzicht gegeven van de databestanden waarin mogelijk relevante variabelen te vinden zijn of op basis waarvan relevante variabelen geconstrueerd

kunnen worden. Het is niet mogelijk gebleken om in deze fase van het onderzoek al deze bestanden te raadplegen. Eventueel zullen ten behoeve van het hoofdonderzoek (rapportage eind 2004) deze bestanden meer uitputtend worden geanalyseerd.

Vrijwel alle data zijn verkregen via mondelinge enquêtes, soms aangevuld met schriftelijke vragenlijsten. Het databestand 'Kwaliteit van de quartaire sector' is verkregen via een schriftelijke enquête.

Voor de respondenten van POLS-Sli, POLS-participatie en POLS-WBO zijn ook alle variabelen uit POLS-basis beschikbaar. Bij POLS-Sli heeft in 2002 ook de zogenoemde EWS-module meegelopen (dit is een Europese vragenlijst m.b.t. leefsituatie). Deze data waren echter niet tijdig beschikbaar voor de secundaire analyses ten behoeve van dit werkdocument.

Tabel 4.1 Overzicht van relevante databestanden beschikbaar op het SCP

bestand	verzameld door CBS/SCP	jaar van data-verzameling	aantal cases	naam
POLS-basis (continu, jaarbestanden)	CBS	2001	24.231	Periodiek onderzoek leefsituatie
POLS-Sli (driejaarlijks)	CBS, opdracht van SCP	1999 ^a	3.675	Aanvulling op POLS-basis met vragen voor de leefsituatie-index
POLS-participatie (jaarlijks)	CBS, opdracht van SCP	2001	4.384	Aanvulling op POLS-basis met vragen over maatschappelijke participatie en veiligheid
POLS-GEA	CBS	2001	circa 7.500 (>18 jaar)	Aanvulling op POLS-basis met vragen over gezondheid en psychische belasting door werk
POLS-WBO (tweejaarlijks)	CBS	2000	16.739	Woningbehoefte-onderzoek gekoppeld aan POLS-basis
SEP (circa jaarlijks)	CBS	1999 ^b	12.516	Sociaal Economisch Panel
AVO (vierjaarlijks)	SCP	1999	13.490	Aanvullend voorzieningen onderzoek
CUL (jaarlijks)	SCP	1996 2000	2.418 2.299	Culturele veranderingen
TBO (5-jaarlijks)	SCP	2000	1.813	Tijdbestedingsonderzoek
SPVA	SCP	1998 ^c	14.972	Sociale positie en voorzieningen-gebruik van alloctonen
KQS	SCP	2002	3.071	Kwaliteit van de quartaire sector
ESS	o.a. SCP	2002 (nog niet beschikbaar)	circa 2.000	European Social Survey

a In de loop van 2003 zijn POLS-Sli'02; SEP'01 en SPVA'03 op SCP beschikbaar, zodat ten behoeve van het eindrapport Sociale uitsluiting (publicatie in 2004) op deze recentere bestanden analyses kunnen worden verricht.

b Zie vorige noot.

c Zie vorige noot.

Het SPVA richt zich op de vier grootste allochtone bevolkingsgroepen: Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen. Als vergelijkingsgroep is een groep van circa 1.500 autochtone huishoudens geïnterviewd.

Het analysebestand van het European Social Survey (ESS) kwam in de zomer van 2003 beschikbaar. Hoewel dit te laat was voor de secundaire analyses ten behoeve van dit werkdocument, wordt het in tabel 4.1 toch vermeld vanwege de relevante informatie in dit bestand. Er is hierin een groot aantal variabelen opgenomen die relevant zijn voor analyse van sociale uitsluiting. Bovendien heeft dit onderzoek plaatsgevonden in een aantal Europese landen, zodat internationale vergelijking mogelijk is. Eventueel kan op een later moment secundaire analyse van dit bestand plaatsvinden.

Een knelpunt van het gebruik van de beschikbare databestanden is dat sociaal uitgesloten bijna per definitie zijn ondervertegenwoordigd en de meest sociaal uitgesloten categorieën (zoals daklozen, drugsverslaafden) al helemaal niet zullen voorkomen. Voor het vaststellen van de mate van sociale uitsluiting zijn de reguliere enquêtebestanden daarom niet optimaal. Bij de interpretatie van de analyseresultaten zal hier rekening mee moeten worden gehouden. De bevindingen zullen een minimale schatting, een ondergrens voor sociale uitsluiting, laten zien.

4.2.3 Selectie van variabelen

Ten behoeve van de secundaire analyses is om verschillende redenen een selectie gemaakt van risicofactoren: zowel de beschikbare analysetijd als de beschikbaarheid van de risicofactoren in de databestanden stelden een grens aan het aantal te onderzoeken factoren. Binnen deze grenzen is gekozen voor de volgende, voor het beleid meest relevante, risicogroepen:

- ouderen (> 55 jaar);
- vrouwen (m.n. alleenstaande moeders);
- alleenstaanden;
- gezin met kinderen;
- etnische minderheid;
- (langdurig) gering inkomen;
- geringe opleiding;
- (chronisch) slechte gezondheid;
- (langdurig) een uitkering;
- niet werkzaam;
- wonend in achterstandswijk.

Met name de risicofactoren ‘fysieke en sociale leefomgeving’ en ‘redzaamheid’ kunnen onvoldoende met de beschikbare data worden geanalyseerd. Verslaafden en daklozen hebben een zeer hoog risico op sociale uitsluiting. Deze groepen worden echter niet in de beschikbare enquêtebestanden waargenomen. Zij kunnen daarom ook niet in de secundaire analyses worden betrokken. Informatie over deze groepen

zal verkregen moeten worden door specifiek op deze groepen geënt onderzoek te raadplegen (o.a. de recente onderzoeken naar ‘verkommerden en verloederden’).¹ In het onderzoek van Research voor Beleid (2002) wordt het aantal ‘verkommerden en verloederden’ op circa 110.000 geschat (33.000 geregistreerd bij de hulpverleningsinstellingen en 77.000 niet geregistreerd).

Personen die langdurig in instellingen verblijven (zoals instellingen voor maatschappelijke opvang, intramurale zorginstellingen, gevangenissen e.d.) lopen – bijna per definitie – een groot risico op sociale uitsluiting. Echter ook deze risicogroepen blijven buiten dit onderzoek.

Het niet beschikken over een personal computer en het ontbreken van ICT-vaardigheden wordt in het NAP 2001 eveneens als een risicofactor gezien voor sociale uitsluiting.² Behalve dat de omvang van deze groepen wordt vermeld (in tabel 4.1), is in de verdere analyses geen aandacht geschonken aan de relatie tussen ICT en sociale uitsluiting. Reden hiervoor is onder andere dat uit eerder SCP-onderzoek is gebleken dat het ontbreken van ICT-vaardigheden niet zo’n groot probleem is voor maatschappelijk functioneren (Steyaart en De Haan 2001). Bovendien is uit de voor dit werkdocument verrichte multivariate analyses gebleken dat het hebben van een pc, internet of pc-vaardigheden geen zelfstandige invloed heeft op kenmerken van sociale uitsluiting, maar dat deze invloed via opleidingsniveau verloopt.³ Analfabetisme geldt als een belangrijke risicofactor. Uit onderzoek van Houtkoop (1999) blijkt dat gemiddeld circa 10% van de Nederlandse bevolking functioneel analfabeet is. De grootste concentratie zit bij de laagst opgeleiden: van de groep met maximaal ‘alleen lager onderwijs’ is bijna 40% functioneel analfabeet, voor voltooid lbo is dat bijna 20% en voor de hogere opleidingsniveaus is dat percentage verwaarloosbaar. Omdat analfabetisme niet is opgenomen in de beschikbare databestanden, beschouwen we een laag opleidingsniveau als een geschikte proxyvariabele.

Per variabelenblok uit het conceptueel model is nagegaan in welke bestanden relevante variabelen aanwezig zijn. Om cumulatie van risicofactoren te kunnen vaststellen, dienen variabelen in één en hetzelfde bestand voor te komen. Door per bestand te bekijken welke variabelen beschikbaar zijn, kan worden bekeken welke cumulatie van factoren kan worden gezien. In de theoretische uitwerking is aangegeven dat de tijdsduur waarmee men in een achterstandpositie verkeert, van grote invloed is als risicofactor. Hoe langer men een laag inkomen heeft, respectievelijk in een uitkeringspositie verkeert, ziek of gehandicapt is, hoe moeilijker het is om uit die situatie te ‘ontsnappen’. Met andere woorden het toekomstperspectief neemt af. Helaas is in de microdatabestanden waarin sociale uitsluitingskenmerken aanwezig zijn, weinig informatie aanwezig over de duurkenmerken. Voor de duur van een laag inkomen/armoede zijn we aangewezen op het IPO (Inkomenspanelonderzoek). Maar in dit bestand is slechts een beperkt aantal kenmerken van sociale uitsluiting bekend. Wel kan op basis van het SEP de duur van een aantal risicofactoren worden bekeken, voorzover deze factoren in de verschillende jaargangen op dezelfde manier zijn

gemeten.⁴ Een dergelijke panelanalyse is echter zeer arbeidsintensief en is daarom voor dit werkdocument achterwege gelaten.

Uit de inventarisatie⁵ van in de bestanden beschikbare variabelen blijkt dat de indicatoren niet in alle gevallen even goed zijn geoperationaliseerd. Met name voor de variabelen met betrekking tot kenmerken van sociale uitsluiting en de subjectieve beleving ervan is dit het geval. Wij hebben dié variabelen geselecteerd waarvan wij veronderstelden dat zij enigszins passend zouden zijn.

Er is geen enkel bestand beschikbaar, waarin informatie over alle indicatoren aanwezig is. Het AVO lijkt het meest geschikt om de (cumulatie) van risicofactoren in kaart te brengen. In dit bestand zijn echter weinig kenmerken van sociale uitsluiting opgenomen, zodat samenhang met sociale uitsluiting niet kan worden vastgesteld. Het SEP scoort op dit laatste wel wat beter, maar – behalve ten aanzien van materiële deprivatie – is de operationalisering toch vrij mager. Het POLS scoort wel op de meeste hoofdgroepen van indicatoren, maar de uitwerking blijkt vrij beperkt en de informatie is verdeeld over verschillende deelbestanden die onderling op respondentniveau niet te koppelen zijn (alleen koppelbaar met POLS-basis). Bovendien is de informatie over inkomen en materiële deprivatie (belangrijke indicatoren) zeer beperkt in vergelijking met bijvoorbeeld het SEP. Wel is in POLS-participatie een aantal variabelen beschikbaar die betrekking hebben op sociale isolatie en die redelijk geschikt kunnen worden geacht om de dimensie ‘onvoldoende sociale participatie’ te beschrijven.

Ten behoeve van de secundaire analyses hebben we ons voorlopig beperkt tot de bestanden met een relatief groot aantal respondenten én: ofwel over veel indicatoren informatie bevatten, ofwel over een bepaald onderwerp veel informatie bevatten. Er is geanalyseerd op de volgende bestanden:

- AVO, vanwege groot aantal respondenten en relatief veel informatie over sociale participatie;
- SEP, vanwege uitgebreide operationalisering van materiële deprivatie;
- POLS-basis, vanwege groot aantal respondenten en vragen over leefsituatie;
- POLS-participatie, vanwege een aantal vragen met betrekking tot sociale isolatie;
- SPVA, voor uitsplitsing naar etnische minderheidsgroepen.

Overigens gaat het in het SPVA om een gestratificeerde steekproef. Per minderheidsgroep (Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen) is de steekproef representatief. Dit geldt niet voor de autochtonen, omdat deze steekproef is getrokken uit gemeenten waar ook de allochtonen zijn geïnterviewd. Dit zijn vooral de grote gemeenten. De resultaten uit SPVA zullen daarom steeds worden uitgesplitst naar groepering, of in ieder geval uitgesplitst naar allochtonen en autochtonen.

4.3 Resultaat secundaire analyses

4.3.1 Inleiding

De secundaire analyses zijn via verschillende stappen uitgevoerd:

- 1 beschrijving van een aantal afzonderlijke relevante risicofactoren uit het model (monitoring);
- 2 bivariate analyse van risicofactoren enerzijds en de kenmerken van sociale uitsluiting anderzijds;
- 3 multivariate analyse van risicofactoren enerzijds en de kenmerken van sociale uitsluiting anderzijds, waarbij wordt uitgegaan van een causaal model (zoals in § 3.3 beschreven);
- 4 beschrijving van cumulatie van risicofactoren.

In paragraaf 4.3.2 wordt allereerst de omvang van de risicogroepen per risicofactor beschreven, voorzover aanwezig in de geraadpleegde bestanden (stap 1). In paragraaf 4.3.3 komt de samenhang tussen de risicofactoren aan bod. In paragraaf 4.3.4 worden de kenmerken van sociale uitsluiting – voorzover aanwezig in de databestanden – besproken en worden deze beschreven naar de meest relevante en meest beleidsrelevante risicofactoren: leeftijd, geslacht, huishoudsamenstelling, etniciteit, opleidingsniveau, werkzaamheid, uitkeringsduur, huishoudinkomen en gezondheid (stap 2). In paragraaf 4.3.5 wordt met behulp van een causaal analysemodel (Amos) nagegaan in welke mate de verschillende risicofactoren van invloed zijn op kenmerken van sociale uitsluiting (stap 3). De cumulatie van risicofactoren wordt besproken in paragraaf 4.3.6 (stap 4).

Ten behoeve van de analyses zijn alleen respondenten van 18 jaar of ouder geselecteerd.

4.3.2 Omvang per risicogroep

Tabel 4.2 geeft inzicht in welke omvang de verschillende groepen in de op het SCP beschikbare databestanden aanwezig zijn. Het gaat om een beschrijving van de omvang van risicogroepen op één meetmoment. Eventueel kan in een latere fase van het onderzoek ook de ontwikkeling in de omvang van risicogroepen worden bekeken door – voorzover mogelijk – de analyses te herhalen voor eerdere jaren.

Voor een aantal risicokenmerken (zoals leeftijd, huishoudsamenstelling, etniciteit, werkloosheid, inkomen) zou het beter zijn om informatie uit CBS- of andere statistieken te halen in plaats van uit enquêtebestanden waarin vaak sprake is van selectieve respons.⁶ Voorzover we in de secundaire analyses de samenhang willen nagaan tussen risicofactoren enerzijds en kenmerken van sociale uitsluiting anderzijds vormt de selectieve uitval overigens in mindere mate een probleem.

Overigens zal het CBS in het kader van de monitoring ten behoeve van het NAP de omvang van een aantal risicofactoren vaststellen. Het gaat dan om de primaire en

Tabel 4.2 Risicokenmerken in de verschillende databestanden, voor personen van 18 jaar of ouder (in procenten)

	CBS-StatLine 2000/2001	SEP'99	POLS'01	AVO'99	SPVA'98	
					allochtoon ^d	autochtoon
leeftijd:						
> 55 jaar	30	30	29	30	13	29
> 65 jaar	18	17	16	17	3	18
huishoudpositie:						
- alleenstaand	19	18	19	17	11	22
- alleenstaande ouder	2	6	4	6	10	4
- lid van paar met kinderen	35	34	35	31	64	38
sociale afkomst:						
- vader maximaal basisonderwijs	-	-	-	39	79	27
etnische minderheid:						
- niet-westers allochtoon	8 ^a	-	-	4	100	0
laag inkomen:						
< 105% sociaal minimum	9	-	-	16	28	12
< 130% sociaal minimum	-	-	-	23	-	-
< lage inkomensgrens	12	-	-	-	40	18
geringe zelfredzaamheid:						
- maximaal basisonderwijs	14 ^b	10	18	18	53	22
- geen startkwalificatie (minder dan mbo)	38 ^b	28	43	51	-	-
- geen bezit pc	26 ^c	36	30	36	-	-
- geen internet / geen vaardig heden	44 ^c	-	47	53	-	-
slechte gezondheid:						
- redelijk (SEP)/gaat wel (POLS)/ matig (AVO)	-	23	18	13	-	-
- (zeer) slechte gezondheid	-	5	5	4	18	9
- matig tot ernstige gezondheidsbeperkingen	-	23	-	12	-	-
geen arbeidsparticipatie:						
- heeft geen betaald werk	32 ^b	38	41	43	49	35
ontvangt uitkering, lange uitke- ringsduur:						
- ontvangt ABW, WW, arbeids- ongeschiktheidsuitkering	14 ^b	9 ^e	14 ^g	11	26	9
- langer dan 2 jaar uitkering	-	-	-	-	-	-
in % van uitkeringsontvangers	-	74 ^f	-	71	94	97
in % van totaal	-	3	-	7	24	9
- in afgelopen 5 jaar werkloos geweest	-	15	-	-	-	-
wonend in achterstandwijk:						
- in laagste 10% statusscore	-	-	-	12	60	29
- in laagste 20% statusscore	-	-	-	22	72	41

a In % van personen > 19 jaar.

b In % van personen 15-65 jaar.

c In % van huishoudens.

d Turken + Marokkanen + Surinamers + Antillianen.

e In het SEP gaat het wat betreft ABW en WW om de actuele uitkering, wat betreft arbeidsongeschiktheidsuitkering gaat het om de uitkering in voorgaand belastingjaar (1998); in % van personen < 65 jaar.

f In SEP gaat het om langer dan 1-1-1998 (datum interview in 1999); d.w.z gemiddeld minimaal 1,5 jaar werkloos.

g In POLS: in % van personen < 65 jaar.

secundaire indicatoren zoals die op EU-niveau zijn afgesproken (zie bijlage A). Het betreft hier met name een groot aantal definities van laag inkomen. Daarnaast wordt een beperkt aantal indicatoren met betrekking tot werkloosheid, opleidingsniveau en gezondheid genoemd. Deze zullen door het CBS worden beschreven op basis van bij het CBS beschikbare databestanden (met name: Eurostat LFS, Eurostat bevolkingsstatistieken). Op het moment van afronden van dit werkdocument was deze informatie nog niet beschikbaar (gegevens worden gepubliceerd in *Armoedemonitor 2003* (SCP/CBS 2003). Zoals reeds gezegd, is in tabel 4.2 de omvang van risicogroepen vermeld zoals die in de op het SCP beschikbare databestanden wordt gevonden. Om een indruk te krijgen in hoeverre deze omvang vergelijkbaar is met CBS-gegevens is in tabel 4.2 ook een kolom opgenomen waarin gegevens afkomstig van CBS-StatLine staan vermeld (overigens zijn deze ook deels gebaseerd op enquêteonderzoek).

Het blijkt dat de omvang van een aantal risicogroepen redelijk vergelijkbaar is tussen de verschillende bestanden. Wel zijn er duidelijke verschillen voor de omvang van de risicogroep met een slechte gezondheid, met een laag opleidingsniveau en met een laag inkomen. De informatie over de mate waarin men gezondheidsbeperkingen ondervindt, verschilt sterk tussen SEP en AVO (een iets andere vraagstelling is wellicht de oorzaak): in het SEP zegt bijna een kwart matige tot ernstige beperkingen als gevolg van hun gezondheid te ervaren, terwijl dat in het AVO 12% is. Ook het aandeel dat hun gezondheid als niet goed/niet slecht beoordeelt ('matig' in SEP en 'redelijk' in AVO) verschilt nogal: 23% in SEP en 13% in AVO. Dit betekent dat de SEP-respondenten hun gezondheid minder vaak als (zeer) goed beoordelen dan in AVO en POLS.

Wat betreft opleidingsniveau blijkt dat er in het SEP-bestand sprake is van een ondervertegenwoordiging van de groep die maximaal basisonderwijs heeft genoten. Deze omvat slechts 10% terwijl dit aandeel in POLS en AVO op 18% ligt (volgens CBS-StatLine ligt dit percentage voor de 15-65-jarigen op 14% en volgens de EBB ligt dit percentage voor de 15-75-jarigen op 15%). De selectieve respons in het SEP heeft vooral te maken met het feit dat het hier gaat om panelonderzoek, waarbij selectieve uitval in de loop der jaren cumuleert. Omdat het SEP-bestand vooral gebruikt wordt voor analyse van materiële deprivatie, betekent het feit dat laag opgeleiden (en dus ook lage inkomens) ondervertegenwoordigd zijn, ook dat de mate van materiële deprivatie zal worden onderschat.

Het aandeel dat geen pc bezit, is in twee jaar tijd teruggelopen van 36% (SEP'99 en AVO'99) naar 30% (in POLS'01) en de pc- en internetvaardigheden zijn toegenomen.

Wat betreft het inkomen was het alleen voor het AVO en SPVA mogelijk om armoedegrenzen te berekenen.⁷ Het percentage met inkomen onder 105% van het beleidsmatig minimum is in het AVO hoger dan volgens de *Armoedemonitor 2001*: 16% (AVO) versus 10% (SCP 2001: 10).⁸ Het verschil met het AVO van 6 procentpunten kan deels worden verklaard door het feit dat in de *Armoedemonitor* huishoudens met een inkomen gedurende minder dan 52 weken en de zelfstandig wonende studenten niet zijn

meegerekend. Het weglaten van deze twee groepen leidt tot een verlaging van circa 3 procentpunten (SCP/CBS 2001: 192). Het resterende verschil van circa 3 procentpunten kan vermoedelijk worden toegeschreven aan meetverschillen als gevolg van verschil in de gebruikte databronnen: enquêtegegevens (AVO) waar respondenten zelf hun inkomen opgeven versus administratieve gegevens van de belastingdienst (IPO). Reeds vaker is gebleken dat bij eigen opgave van het inkomen door respondenten inkomensbestanddelen soms worden vergeten.

Wat betreft de statusscore van de woonwijk: deze is ingedeeld in decielen op basis van een SCP-bestand waarin op basis van gegevens uit het GMP (GeoMarktProfiel) per postcodegebied een bepaalde statusscore is toegekend. Het lijkt er op dat in het AVO sprake is van (onverwachte) lichte oververtegenwoordiging van lage statuswijken, maar de oorzaak daarvan is een grotere bevolkingsdichtheid in lage statuswijken.

Duidelijk is te zien dat een zeer groot deel van de allochtonen in een wijk met een lage score woont en dat de autochtonen in het SPVA relatief vaak uit lage statuswijken afkomstig zijn.

Analfabetisme is een belangrijke risicofactor waarover in de beschikbare databestanden helaas geen informatie beschikbaar is. Wel is uit het SPVA'98 bekend in hoeverre niet-westerse allochtonen de Nederlandse taal beheersen. Uit dit onderzoek blijkt dat met name allochtonen uit Turkije problemen hebben met de Nederlandse taal (niet opgenomen in tabel 4.2): 37% heeft vaak of altijd problemen met het spreken en 58% met het lezen van Nederlands. Bij de Marokkanen liggen deze percentages wat lager, op respectievelijk 27% en 51%. Een tamelijk grote groep (40%, zowel bij Turken als Marokkanen) spreekt nooit Nederlands met de kinderen. De Surinaamse en Antilliaanse bevolkingsgroep heeft relatief weinig moeite met Nederlands spreken (3% heeft vaak of altijd problemen). Surinamers hebben wat vaker problemen met het lezen van Nederlands dan de Antillianen: respectievelijk 17% en 7%. Omdat analyse van een eventuele invloed van een slechte taalbeheersing op sociale uitsluiting alleen voor de allochtonen mogelijk is, valt deze buiten het bestek van dit onderzoek. Voor meer informatie over taalbeheersing bij allochtonen wordt verwezen naar de Rapportage minderheden (Tesser et al. 1999; Tesser en Iedema 2001; Dagevos et al. 2003).

4.3.3 Samenhang tussen risicofactoren

Hoewel de onderlinge relaties tussen risicofactoren in het conceptueel model niet zijn aangegeven, wil dit niet zeggen dat er tussen deze factoren geen relaties bestaan. Zo zal opleiding van invloed zijn op de arbeidsmarktpositie die weer zal samenhangen met inkomen, enzovoort. Uit tabel 4.3 en 4.4 blijkt dan ook dat risicofactoren vaak in combinatie met elkaar voorkomen. In tabel 4.3 staat de samenhang tussen de achtergrondkenmerken (niet-beïnvloedbare risicokenmerken) enerzijds en de beïnvloedbare risicokenmerken anderzijds weergegeven. In tabel 4.4 gaat het om de samenhang tussen de beïnvloedbare risicokenmerken onderling.⁹

Tabel 4.3 Samenhang tussen achtergrondkenmerken en beïnvloedbare risicokenmerken (correlatiecoëfficiënt)

	leeftijd → hoger	geslacht 1=man	alleenstaand (zonder kind) 1=ja	alleenstaand ouder met kinderen 1=ja	lid van paar met kinderen 1=ja	sociale afkomst → hoger	etniciteit 1=autoch- toon
1 besteedbaar huishoud- inkomen (in decielen)	x	.07	-.18	-.03	.19	.12	.08
2 onder 105% sociaal minimum (1=ja)	.09	-.09	.21	.03	-.19	-.05	-.07
3 onder 130% sociaal minimum (1=ja)	.16	-.10	.22	.04	-.22	-.10	-.07
4 opleidingsniveau (1=laag, 4=hoog)	-.33	.07	-.05	x	.06	.42	.06
5 maximaal basisonderwijs (1=ja)	.27	-.05	.09	x	-.08	-.28	-.07
6 bezit pc (1=ja)	-.36	.08	-.27	.03	.26	.24	.07
7 heeft pc-vaardigheden (1=ja)	-.35	.15	-.17	x	.15	.25	.06
8 oordeel gezondheid (1=zeer goed, 5=zeer slecht)	.20	-.08	.09	x	-.08	-.11	-.04
9 gezondheidsbeperkingen (1=niet, 4=ernstig)	.34	-.13	.20	x	-.15	-.16	x
10 werkzaam (1=ja)	-.46	.21	-.13	x	.19	.19	x
11 ontvangt abw, ww, ao-uitkering (1=ja)	.11	.03	.05	.11	-.08	-.04	-.06
12 duur uitkering	.23	ns	.07	x	-.10	-.14	x
13 status van woonwijk (hogere score: slechte status)	-.03	ns	.14	.05	-.10	-.05	-.11

x = correlatiecoëfficiënt is niet significant; vaak veroorzaakt door zeer scheve verdeling (bv. bij etniciteit).
grijs gearceerd: correlaties van minimaal 0,20.

Bron: SCP (AVO'99)

Uit tabel 4.3 blijkt dat met name leeftijd met veel risicofactoren samenhangt: ouderen hebben vaker een laag inkomen, een laag opleidingsniveau, geen pc-(vaardigheden), een slechte gezondheid en zijn vaker niet werkzaam. De huishoudsamenstelling blijkt duidelijk verband te houden met inkomenshoogte en het hebben van werk, maar ook met gezondheid: alleenstaanden zijn slechter af dan paren met kinderen. Een hogere sociale afkomst gaat samen met een hoger opleidingsniveau, een betere gezondheid en een grotere mate van werkzaamheid. Uit tabel 4.4 blijkt dat ook veel 'beïnvloedbare' risicokenmerken met elkaar samenhangen. Met name opleidingsniveau, werken, inkomen en gezondheid zijn met elkaar verbonden. Dit betekent dat bivariate samenhangen tussen risicofactoren en kenmerken van sociale uitsluiting (zoals gepresenteerd in § 4.3.4) nog geen informatie geven over welke van deze risicokenmerken de belangrijkste oorzaak vormen voor sociale uitsluiting. Daarvoor is het nodig om de invloed van deze kenmerken tegelijkertijd,

via multivariate analyse, te bekijken, hetgeen in de daarop volgende paragraaf 4.3.5 gebeurt.

Tabel 4.4 Samenhang tussen beïnvloedbare risicokenmerken (correlatiecoëfficiënt)

	risicokenmerk nummer:													
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	
1 besteedbaar huishoudinkomen	-													
2 onder 105% sociaal minimum	-.62	-												
3 onder 130% sociaal minimum	-.70	.81	-											
4 opleidingsniveau	.30	-.18	-.26	--										
5 maximaal basisonderwijs	-.21	.17	.23	-.77	-									
6 bezit pc	.24	-.17	-.26	.37	-.30	-								
7 heeft pc-vaardigheden	.17	-.11	-.19	.37	-.27	.74	-							
8 oordeel gezondheid	-.09	.07	.12	-.16	.15	-.15	-.13	-						
9 gezondheidsbeperkingen	-.15	.18	.23	-.26	.24	-.27	-.22	.44	-					
10 werkzaam	.31	-.31	-.38	.33	-.27	.34	.30	-.20	-.33	-				
11 ontvangt abw, ww, ao-uitkering	-.04	.03	.06	-.09	.08	-.08	-.07	.17	.18	-.24	-			
12 duur uitkering	-.10	x	.12	-.17	.15	-.17	-.16	.16	.22	-.12	x	-		
13 status van woonwijk	-.15	.08	.10	-.10	.10	-.12	-.07	.06	.05	-.05	.07	x	-	

x = correlatiecoëfficiënt is niet significant; vaak veroorzaakt door zeer scheve verdeling. grijs gearceerd: correlaties van minimaal 0,20.

Bron: SCP (AVO'99)

4.3.4 Risicofactoren en kenmerken van sociale uitsluiting

Het model veronderstelt dat er samenhangen kunnen worden vastgesteld tussen de risicofactoren enerzijds en de vier dimensies van sociale uitsluiting anderzijds (bivariate samenhangen). Uit tabelanalyse, waarin de in tabel 4.2 genoemde risicofactoren zijn afgezet tegen kenmerken van sociale uitsluiting, blijkt dat deze veronderstelling grotendeels terecht is.¹⁰ De tabellen zijn integraal opgenomen in bijlage B. Per risicofactor wordt daar vermeld hoe gescoord wordt op kenmerken van sociale uitsluiting. Deze bivariate samenhangen geven een eerste inzicht in hoeverre er sprake is van een risico. Uit de multivariate analyse (in § 4.3.5) zal nog blijken in hoeverre het gaat om zelfstandige effecten van de verschillende risicofactoren. Zoals eerder aangegeven is de operationalisering van kenmerken van sociale uitsluiting niet optimaal. Per dimensie wordt hieronder besproken welke indicatoren zijn gebruikt voor de kenmerken van sociale uitsluiting, waarna wordt aangegeven op welke wijze de risicofactoren samenhangen.

A. Onvoldoende sociale participatie

Als belangrijke indicatoren voor 'onvoldoende sociale participatie' is onderscheid gemaakt in 'onvoldoende deelname in formele en informele netwerken' en 'sociale isolatie'. Voor de eerste indicator is gebruik gemaakt van de variabelen:

- lidmaatschap vereniging;
- contacten met familie, vrienden, burens;
- participatie in sport;
- deelname aan culturele activiteiten;
- bezoek buurthuis.

In verschillende combinaties (zie bijlage B) zijn deze variabelen samengevoegd tot één indicator voor sociale participatie. Uit de analyses blijkt dat er vrijwel geen burgers (< 1%) zijn die minder dan 1x per maand contact hebben met familie of vrienden, noch lid zijn van een vereniging (zie tabel B.1 in bijlage B). Echt sociaal geïsoleerden, mensen die zelden of nooit contact hebben met anderen, worden vrijwel niet waargenomen. Wel zien we dat het percentage tot 2% à 3% stijgt voor mensen met een laag opleidingsniveau, mensen met een uitkering, met een (zeer) slechte gezondheid. Ook allochtonen, met name Marokkanen en Antillianen, lijken wat vaker dan autochtonen sociale participatie geheel te ontberen, maar ook hier gaat het om een gering percentage (3% tot 4%) (zie tabel B.5 in bijlage B). In het SPVA is echter niet gevraagd naar contacten met familie en vrienden, maar alleen naar contacten met burens en lidmaatschap van verenigingen. Mogelijk dat allochtonen het gemis aan dit soort contacten compenseren met familie en vrienden. De sociale contacten met autochtonen zijn vooral bij Marokkanen en Turken beperkt: 54% respectievelijk 42% heeft in de vrije tijd nooit contacten met autochtonen (zie tabel B.10 in bijlage B). Bij Surinamers en Antillianen ligt dat percentage een stuk lager, maar toch altijd nog 22% van de eerstgenoemde en 18% van de laatstgenoemde groep brengt zijn vrije tijd nooit met autochtone Nederlanders door.

Wanneer we de contactfrequentie met familie, vrienden en burens wat minder streng hanteren en uitgaan van minder dan 1x per week contact, dan neemt het percentage toe tot gemiddeld 4%, toch nog steeds een beperkt percentage. Ook hier ligt het percentage wat hoger voor personen met een laag opleidingsniveau, voor personen die langer dan twee jaar een uitkering ontvangen en voor degenen met een slechte gezondheid. Maar ook ouderen en alleenstaande ouders participeren relatief weinig. Toch gaat het ook dan nog steeds om vrij kleine groepen: 6% à 8%. Geconcludeerd zou kunnen worden dat vrijwel niemand in Nederland echt sociaal uitgesloten is als het om sociale contacten gaat (< 1%), en dat een klein deel beperkt deelneemt aan het sociale leven (4%). Anderzijds betekent 4% van de volwassenen toch nog altijd dat circa 460.000 personen te maken hebben met een zekere vorm van sociaal isolement. Als bovendien bedacht wordt dat in enquêteonderzoek de meest sociaal uitgesloten niet zijn vertegenwoordigd, dan kan het probleem van onvoldoende sociale participatie zeker niet worden verwaarloosd.

Wanneer de indicator voor sociale participatie niet gebaseerd wordt op contacten

in het primaire sociale netwerk met familie e.d., maar betrekking heeft op iets meer 'afstandelijke' contacten (sport, culturele activiteiten, lidmaatschap vereniging, buurthuis), dan blijkt dat 33% niet participeert. De risicogroepen komen nu duidelijker naar voren dan bij de informele netwerken: de ouderen, de laag opgeleiden, alleenstaande ouders, de niet-werkzamen, de uitkeringsontvangers, de lagere inkomens, de groep met een slechte gezondheid, de etnische minderheidsgroepen participeren relatief weinig in de secundaire sociale netwerken. Turken en Marokkanen zijn minder vaak lid van een vereniging (82%-84% is geen lid) dan de Surinamers en Antillianen (69%-72% is geen lid), die weer minder vaak lid zijn dan de autochtonen (58% is geen lid) (bron: SPVA'98). Opmerkelijk is dat er bij de uitkeringsontvangers geen verschil is naar uitkeringsduur.

De hiervoor genoemde risicogroepen komen eveneens naar voren als het gaat om sociale isolatie ofwel gebrek aan een sociaal netwerk waarop men een beroep kan doen. Op basis van zes uitspraken (zie het tweede deel van tabel B.1 tot en met B.4 in bijlage B) is nagegaan of mensen kunnen rekenen op een sociaal netwerk. Ook hier is, evenals bij sociale participatie, het percentage dat volledig verstoken is van sociale ondersteuning gering: < 1%. Bij de risicogroepen ligt het percentage in het algemeen iets hoger, op 2% à 3%. Mensen met een slechte gezondheid zijn er het slechtst aan toe: bijna 1 op de 10 ervaart geen enkele van de genoemde vormen aan sociale ondersteuning. Zij hebben niemand met wie ze goed kunnen praten, ze voelen zich geïsoleerd van anderen, er is niemand bij wie ze terecht kunnen, ze hebben geen vriendengroep, en hun sociale contacten vinden ze oppervlakkig. Voor bijna de helft (46%) van de mensen geldt dat zij wel volledig op sociale ondersteuning kunnen rekenen: zij scoren op elk van de zes punten positief. Dit percentage ligt (duidelijk) lager voor laag opgeleiden (29% scoort op elk van de zes punten positief), voor de groep met een slechte gezondheid (30%), voor de groep uit het laagste inkomenskwintiel (35%), voor ouderen (37%), voor niet-werkzamen (39%) en voor alleenstaande ouders (41%).

B. Culturele, normatieve uitsluiting

Het is niet eenvoudig om voor de dimensie culturele of normatieve uitsluiting geschikte indicatoren vast te stellen. Een belangrijk probleem hierbij is dat niet zonder meer vaststaat welke waarden en normen relevant zijn voor sociale in- of uitsluiting. Daarbij kan bovendien de vraag worden gesteld bij welke afwijking ervan sprake is van (risico op) sociale uitsluiting. Hier speelt bovendien ook de assimilatie-discussie een rol. In hoeverre dienen buitenlanders zich aan het Nederlandse waarden- en normenpatroon (welk dat ook moge zijn) aan te passen? Op het niveau van de Europese Unie is bovendien integratie met behoud van eigen identiteit uitgangspunt. Afgezien van de normen die in wetgeving zijn vastgelegd, en die bij overtreding strafbaar zijn, is niet met zekerheid te zeggen aan welke normen men zich behoort te houden. Een praktisch probleem is dat in enquêtes niet of nauwelijks vragen worden gesteld om inzicht te krijgen of men zich aan wettelijke normen houdt of deze onderschrijft. Vaak worden wel algemene waardenoriëntaties gemeten.

Hoewel aanvechtbaar, is voor dit onderzoek als een algemene waarde gedefinieerd dat men streeft naar goed burgerschap. Verondersteld wordt dat politieke participatie iets zegt over de mate waarin men zich verantwoordelijk voelt als burger. Er is een indicator geconstrueerd voor politieke participatie, bestaande uit: a) heeft niet gestemd, b) heeft geen politieke interesse en c) neemt niet deel aan gesprekken over politiek. Ruim een kwart (28%) van de bevolking van 18 jaar of ouder blijkt geen enkele van deze vormen van politieke participatie te vertonen. Ook hier zijn het weer de lager opgeleiden, de niet-werkzamen, de uitkeringsontvangers, de lage inkomens en met name de groep met een (zeer) slechte gezondheid die weinig participeren. Daarnaast scoren de vrouwen en hiermee samenhangend de eenoudergezinnen relatief laag op politieke participatie.

Aan de etnische minderheidsgroepen in het SPVA is aan Turken, Marokkanen, Surinamers en Antillianen een groot aantal vragen gesteld over hun afstand tot autochtonen en over zogenoemde 'moderne' waarden. Het blijkt dat met name Marokkanen een grote afstand tot autochtonen ervaren, op enige afstand gevolgd door Turken. De Surinamers en Antillianen staan veel dichterbij de autochtone bevolking. Zij staan veel minder dan Turken en Marokkanen negatief tegenover vriendschap van hun kinderen met autochtonen. Met name een autochtoon als partner ligt voor Turken en Marokkanen moeilijk (respectievelijk 46% en 41% zou dat vervelend vinden).

Emancipatie, individualisering, secularisering en moderne opvattingen zijn in het SPVA opgenomen als 'moderne' waarden. De autochtone bevolking blijkt op al deze aspecten het hoogst te scoren. Wat betreft opvattingen over emancipatie wijken de Antillianen en Surinamers echter nauwelijks af van de autochtonen. Turken en Marokkanen houden er heel andere opvattingen met betrekking tot emancipatie op na. Dit geldt ook voor secularisering en moderne opvattingen, en in iets mindere mate voor individualisering. Het patroon dat naar voren komt, is, dat de autochtone bevolking er de meest moderne opvattingen op na houdt, op enige afstand gevolgd door de Antillianen en Surinamers, die weer op tamelijk grote afstand worden gevolgd door de Turken en Marokkanen.

C. Materiële deprivatie

Een kenmerk van sociale uitsluiting dat het meest verwantschap vertoont met het verschijnsel armoede is de dimensie materiële deprivatie. Voor de operationalisering hiervan worden in dit onderzoek geen inkomensvariabelen gebruikt, maar gaat het om problemen op financieel gebied. Voor deze dimensie is van de beschikbare databestanden het SEP de beste informatiebron. De volgende indicatoren zijn gebruikt:

- (zeer) moeilijk kunnen rondkomen;
- woonlasten zijn (erg) zwaar;
- terugbetaling lening is (erg) zwaar;
- heeft betalingsachterstand op huur/hypotheek/energielasten/aankoop op afbetaling;
- heeft onvoldoende geld voor vakantie, verwarming van huis, vervangen van meubels, nieuwe kleren, eten met kennissen, warm eten;

- bezit vanwege financiële redenen geen magnetron, vaatwasmachine, kleuren tv, videorecorder, personal computer, telefoon;
- verwacht dat de financiële situatie van het huishouden zal verslechteren.

Zo'n 8% zegt (zeer) moeilijk rond te kunnen komen, maar toch 21% heeft problemen om de woonlasten op te brengen. Blijkbaar worden zware woonlasten soms als 'normaal' ervaren. Zij leiden er in ieder geval niet in alle gevallen toe dat men moeilijk rondkomt. Naar leeftijd en geslacht zijn er geen erg grote verschillen in materiële deprivatie. Die zijn er wel naar huishoudsamenstelling: met name de eenoudergezinnen hebben het zwaar. Het percentage van hen dat materieel gedepriveerd is, ligt voor de meeste indicatoren twee tot drie keer zo hoog als bij de andere groepen.

Voor elementaire behoeften als warm eten heeft 3% van de eenoudergezinnen onvoldoende geld, terwijl dat bij de paren met kinderen vrijwel niet voorkomt. In totaal gaat het dan om circa 8.000 eenoudergezinnen met in totaal – naar schatting – 14.000 kinderen onder de 18 jaar. Ditzelfde percentage en dezelfde aantallen gelden voor het onvoldoende kunnen verwarmen van het huis. Voor belangrijke, maar minder noodzakelijke behoeften als vakantie respectievelijk het vervangen van versleten meubels heeft een kwart van hen onvoldoende geld. Maar de alleenstaande ouders, onder wie veel bijstandsontvangers, zeggen altijd nog beter rond te kunnen komen dan de uitkeringsontvangers als groep (de ww-, wao- en bijstandsuitkeringen). Met name de groep die al langer een uitkering ontvangt, heeft problemen met rondkomen (38%) en vindt de woonlasten (erg) zwaar (53%). Zij hebben ook relatief vaak een betalingsachterstand. In iets minder sterke mate gaat dit beeld ook op voor de lage inkomens en de groep met een (zeer) slechte gezondheid. Het behoren tot een etnische minderheidsgroep is bijna synoniem met materiële deprivatie: ruim tweederde van de Turken en Marokkanen en (ruim) de helft van de Surinamers en Antillianen komt geld tekort en beoordeelt het huishoudinkomen als (veel) te weinig; 40% tot 50% van hen verkeert bijna voortdurend of heel vaak in geldzorgen. De overeenkomstige percentages voor de autochtonen liggen een stuk lager. De ervaren materiële deprivatie door allochtonen correspondeert met de hoogte van het feitelijk inkomen. Van de onderzochte groepen allochtonen heeft bijna 40% een laag inkomen, terwijl dat percentage 12 bedraagt bij de autochtonen (SCP/CBS 2001: 69). Bij de allochtone huishoudens zijn het vooral de gezinnen met kinderen die aangewezen zijn op een laag inkomen, bij de autochtone gezinnen gaat het juist vaak om alleenstaanden.

Index materiële deprivatie

Met behulp van een principale componentenanalyse is nagegaan of de hierboven genoemde indicatoren naar één dimensie (materiële deprivatie) verwijzen. Dit blijkt, met uitzondering van de laatste indicator, het geval. Op basis van deze analyse zijn factorscores berekend, die zijn omgezet naar een score van 0 – 100. Deze score kan gezien worden als een index waarbij '0' duidt op geen enkele en '100' op maximale materiële deprivatie (zie tabel B.11 tot en met B.14 in bijlage B). Gemiddeld hebben

de respondenten uit het SEP een score van 9,4. De rangorde op de index loopt parallel met de bevindingen op de afzonderlijke indicatoren. Relatief hoog scoort de groep die langdurig in een uitkering zit (24,3), gevolgd door degenen die korter dan 2 jaar een uitkering ontvangen (21,5). Daarna volgen de mensen met een (zeer) slechte gezondheid (19,0), de groep met een inkomen in het laagste quintiel (17,5), waarna de eenoudergezinnen komen (16,8). Relatief laag op materiële deprivatie wordt gescoord door de groep in het hoogste inkomensquintiel (4,4), degenen met een hoog opleidingsniveau (6,5) en paren zonder kinderen (6,8).

D. Uitsluiting van 'social rights'

Ook voor deze dimensie van sociale uitsluiting is een beperkte operationalisering beschikbaar. Ten aanzien van drie aspecten is 'uitsluiting' in beeld gebracht (zie tabel B.16 tot en met B.20 in bijlage B):

- ten aanzien van de arbeidsmarkt: wil werken, maar geeft zichzelf geen kans om binnen 12 maanden werk te vinden;
- ten aanzien van wonen: vandalisme en andere overlast in woonomgeving, gebreken aan woning, verhuishwens, gevoel van onveiligheid;
- ten aanzien van instanties: geschil gehad met instanties, opvoedingsondersteuning gevraagd en (niet) gekregen, thuis hulp nodig gehad en (niet) gekregen, contact met politie, gebruik maatschappelijke dienstverlening en gebruik rechtshulp.

Van dit laatste aspect (instanties) is het de vraag hoe de resultaten geïnterpreteerd moeten worden. Maakt men veel gebruik omdat men vanwege sociale uitsluiting problemen heeft of maakt men gebruik omdat men de toegang weet te vinden en in feite dus niet sociaal uitgesloten is? Mogelijk dat vooral dit laatste speelt: jongeren, hoger opgeleiden, hogere inkomens hebben vaker een geschil met een instantie en maken er ook wat vaker gebruik van. Toch is het niet zo dat alle 'normale' risicogroepen minder geschillen met instanties hebben. We zien bijvoorbeeld een uitschieter bij alleenstaande ouders en degenen die kort in de uitkering zitten: circa de helft van hen heeft een geschil gehad. Mogelijk heeft het regelen van de echtscheiding, respectievelijk uitkering, problemen opgeleverd. Ook allochtonen hebben vaker een geschil met een instantie gehad dan de autochtonen.

Opvallend is dat hoger opgeleiden meer overlast ervaren in hun woonomgeving. Mogelijk zijn zij wat kritischer ten opzichte van hun woonomgeving dan laagopgeleiden. Een andere mogelijke verklaring is dat laagopgeleiden vaak ouderen zijn, die minder vaak aangeven dat in hun woonomgeving sprake is van vandalisme of overlast. Voor het overige spelen ten aanzien van wonen en woonomgeving ook weer dezelfde, eerder genoemde risicofactoren: alleenstaande ouders, uitkeringsontvangers en mensen met een slechte gezondheid ervaren meer overlast en voelen zich vaker onveilig in de buurt.

Een wens tot verhuizen is er vooral bij allochtonen, waar een kwart tot een derde deel een andere woning zoekt. De belangrijkste reden bij hen is dat zij graag groter

willen wonen en zo'n 10% zegt te willen verhuizen vanwege de buurt. Van de autochtonen wil 13% verhuizen, waarbij de buurt iets vaker een reden vormt (bij 15%) dan bij de allochtonen.

E. Subjectieve indicator: tevredenheid

Per dimensie (A tot en met D) is reeds een aantal min of meer subjectieve indicatoren aan bod gekomen. Daarbij is nog niet ingegaan op de mate van tevredenheid, een indicator die als expliciet subjectief beschouwd kan worden. Het blijkt dat – gemiddeld genomen – een zeer klein deel van de bevolking (circa 3%) ontevreden is met het leven of hun leefsituatie. De mate van ontevredenheid ligt niet voor alle domeinen op gelijk niveau: relatief ontevreden is men met de mate van vrije tijd (8% ontevreden) en met de financiële situatie (7% ontevreden); relatief tevreden is men met de woon-situatie (waarover slechts 2% ontevreden is).

Wat betreft de mate van ontevredenheid met het leven in het algemeen zijn er, behalve de groep met een slechte gezondheid, geen echt duidelijke risicogroepen te vinden. Het aandeel ontevreden blijft voor de meeste groepen onder de 10%. Wanneer meer specifiek naar ontevredenheid met afzonderlijke aspecten van de leefsituatie wordt gekeken komen de 'traditionele' risicogroepen veel duidelijker naar voren. Dit geldt met name ten aanzien van de financiële situatie en de genoten opleiding: laag opgeleiden, alleenstaande ouders, uitkeringsontvangers, de groep met een laag inkomen en mensen met een slechte gezondheid zijn hierover duidelijk vaker ontevreden.

Conclusie

Uit de hiervoor gepresenteerde resultaten blijkt dat de veronderstelde risicofactoren inderdaad samenhangen met een aantal kenmerken van sociale uitsluiting. Vooral etnische minderheidsgroepen, mensen met een slechte gezondheid en laag opgeleiden scoren hoog op sociale uitsluitingskenmerken.

4.3.5 Effecten van risicofactoren

4.3.5.1 Inleiding

Uit de tabellen in bijlage B en de bespreking hiervan in paragraaf 4.3.4 blijkt in welke mate de risicofactoren (bivariaat) samenhangen¹¹ met kenmerken van sociale uitsluiting. Dit geeft een eerste voorlopig inzicht in de effecten van risicofactoren. Het is echter mogelijk dat de samenhang tussen een risicofactor en een kenmerk van sociale uitsluiting in werkelijkheid veroorzaakt wordt door een derde variabele; of dat er bivariaat geen samenhang blijkt, terwijl deze er binnen bepaalde categorieën van een andere variabele wel is. Voorbeeld: als ongezonde mensen meer kenmerken van sociale uitsluiting vertonen, hoeft dat niet te betekenen dat ongezondheid leidt tot sociale uitsluiting, maar kan dit ook veroorzaakt worden doordat ouderen vaak ongezonder zijn en dat de leeftijd de eigenlijke verklarende variabele is. Meer inzicht

in de zelfstandige invloed van risicofactoren kan worden verkregen met behulp van een multivariate analyse (die is uitgevoerd met behulp van het zogenoemde Amos-programma). Het betreft hier de analyse van een causaal model, waarmee zowel de directe als indirecte effecten van de risicofactoren worden gemeten.

4.3.5.2 Beperkingen van secundaire analyses

Het uiteindelijk streven in dit project is om een causaal model te ontwikkelen, waarin sociale uitsluiting¹² de afhankelijke variabele is en waarin de verschillende risicofactoren in hun (veronderstelde) causale volgorde zijn ingebracht. Voor dit laatste zou het ook zinvol zijn gebruik te maken van paneldata. Helaas is het toetsen van een dergelijk model in de huidige onderzoeksfase (secundaire analyses van beschikbare bestanden) niet mogelijk, en wel om de volgende redenen:

- de verschillende kenmerken (dimensies) van sociale uitsluiting zijn verspreid over verschillende databestanden, waardoor ze niet in één analyse kunnen worden betrokken;
- de dimensies van sociale uitsluiting zijn onvoldoende geoperationaliseerd in de beschikbare databestanden (voor de dimensie materiële deprivatie geldt dat overigens in mindere mate);
- niet alle veronderstelde risicofactoren zijn opgenomen in de databestanden;
- in deze onderzoeksfase van het onderzoek is het niet mogelijk het aspect van tijdsduur (hoe lang verkeert men in een bepaalde situatie) mee te nemen in de analyses; voor een aantal aspecten (duur van armoede, uitkeringsduur, gezondheid) zou dit wellicht op basis van de paneldata in het SEP wel mogelijk zijn, maar dit is niet realiseerbaar in de voor deze voorstudie beschikbare tijd.

In deze fase van het onderzoek is gekozen voor een beperkte Amos-analyse van sociale uitsluiting, namelijk alleen voor de dimensie materiële deprivatie en voor de dimensie sociale participatie (hieronder geoperationaliseerd als 'sociale isolatie'). De twee andere onderscheiden dimensies (normatieve integratie en toegang tot 'social rights') blijven wegens gebrek aan geschikte data buiten beschouwing. Voor de analyse van materiële deprivatie is gebruik gemaakt van het SEP-bestand uit 1999. In dit bestand ontbreekt een aantal van de in het conceptueel model opgenomen risicofactoren. Het betreft hier: sociale afkomst, etniciteit, maatschappelijke redzaamheid en de leefomgeving.

De analyse van sociale isolatie is gebaseerd op het POLS-participatie-bestand uit 2001 waarin evenmin informatie over sociale afkomst, etniciteit en maatschappelijke redzaamheid is opgenomen. Ook zijn in dit bestand geen goede indicatoren voor fysieke en sociale leefomgeving aanwezig. Wel is informatie beschikbaar over de stedelijkheidsgraad van de woongemeente, die vervolgens in de analyse als een indicator voor leefomgeving is gebruikt.

Voor beide Amos-analyses geldt dat bepaalde causale verbanden worden verondersteld, namelijk dat de risicofactoren leiden tot sociale uitsluiting (in casu mate-

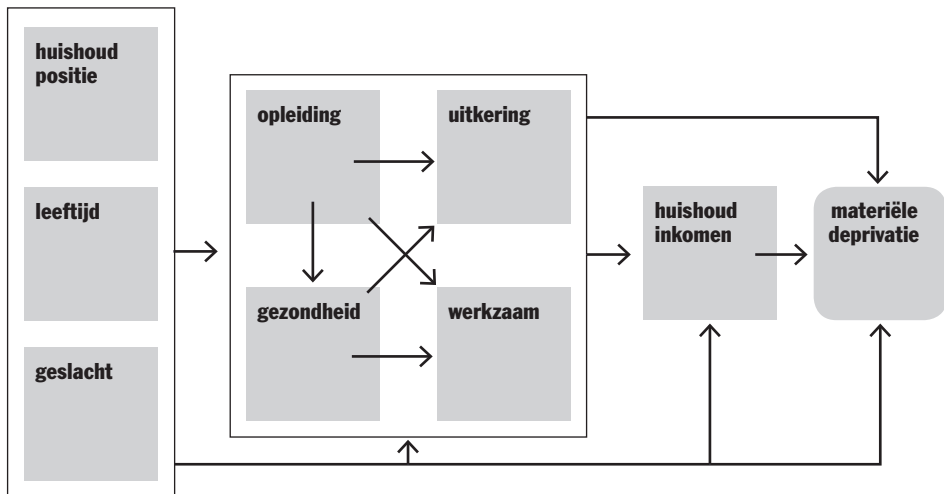
riële deprivatie en sociale isolatie). In werkelijkheid is er sprake van een proces van sociale uitsluiting, waarbij er ook een causale invloed in de andere richting kan zijn: een (langdurige) toestand van sociale uitsluiting kan leiden tot werkloosheid, laag inkomen, ongezondheid. Zo blijkt uit een onderzoek naar de ‘Causal connections between socio-economic status and health: reciprocal effects and mediating mechanisms’ (Mulatu en Schooler 2002), dat er zowel een effect van gezondheid op sociaal-economische status (ses) is, als andersom. Het effect van de ses op gezondheid bleek overigens wat sterker dan het effect van gezondheid op de ses. In het onderzoek van Mulatu en Schooler kon gebruik worden gemaakt van paneldata over een zeer lange periode (1975-1995).

In de Amos-analyse voor materiële deprivatie kan, met behulp van de beschikbare data (SEP 99), helaas niet worden nagegaan in welke mate er sprake is van een wederzijdse beïnvloeding tussen materiële deprivatie enerzijds en gezondheid anderzijds.

4.3.5.3 Analyse van de dimensie ‘materiële deprivatie’

Voor de analyse van materiële deprivatie is uitgegaan van het onderstaande model (figuur 4.1). Voor de overzichtelijkheid zijn niet alle relevante pijlen getrokken, maar zijn blokken van variabelen met elkaar verbonden die de causaliteitsvolgorde aangeven. Uit tabel 4.5 is af te leiden welke pijlen tussen de risicofactoren en de afhankelijke variabele (materiële deprivatie) getrokken zijn en uit tabel C.1 in bijlage C blijkt welke pijlen zijn getrokken tussen de risicofactoren onderling.

Figuur 4.1 Model voor materiële deprivatie

De afhankelijke variabele ‘materiële deprivatie’ is in het model opgenomen als een zogenoemde ‘latente’ variabele: zij is niet direct gemeten, maar wordt waargenomen via de scores op een aantal variabelen die alle duiden op materiële deprivatie:

- 1 rondkomen met huishoudinkomen;
- 2 zwaarte van de woonlasten;
- 3 problemen met aflossing van schulden;
- 4 achterstand in betalingen van huur/hypotheek, energie en artikelen op afbetaling;
- 5 onvoldoende geld om (noodzakelijke) zaken aan te schaffen (meubels, kleding, voeding enz.);
- 6 niet-bezit van duurzame consumptiegoederen vanwege geldgebrek.

Deze zes variabelen blijken tezamen te verwijzen naar één gemeenschappelijke dimensie die wij materiële deprivatie hebben genoemd. De variabelen ‘rondkomen’, ‘geldgebrek voor noodzakelijke levensbehoeften’ en ‘zwaarte van de woonlast’ zijn daarbij – in die volgorde – de meest bepalende indicatoren.

De variabele huishoudpositie is uiteengelegd in een aantal zogenoemde dummy-variabelen:

- alleenstaande ouder (1 = ja, 0 = nee);
- alleenstaande zonder kinderen (1 = ja, 0 = nee);
- lid van paar met kinderen (1 = ja, 0 = nee);
- lid van paar zonder kinderen (1 = ja, 0 = nee).

De categorie ‘thuiswonende kinderen boven de 18 jaar’ is in deze analyse buiten beschouwing gelaten, omdat zowel huishoudinkomen als materiële deprivatie op huishoudniveau zijn gemeten en deze huishoudkenmerken geen afspiegeling hoeven te zijn van de positie van volwassen kinderen.¹³ Ook studenten met studiefinanciering zijn buiten de analyses gehouden, omdat hun vaak lage inkomen in het algemeen niet als een teken van armoede en materiële deprivatie wordt gezien. Studenten verstoren het beeld omdat zij wel ‘arm’ zijn, maar men ze vanuit beleidsoptiek toch niet als materieel gedepriiveerd beschouwt.¹⁴

Het huishoudinkomen is gemeten via het ongestandaardiseerde besteedbaar huishoudinkomen (inclusief kinderbijslag), ingedeeld in decielen.

Leeftijd blijkt curvilineair samen te hangen met huishoudinkomen: het inkomen neemt toe naarmate men ouder is, maar neemt na een bepaalde leeftijd weer af. Met andere woorden: de oudste en jongste leeftijdsgroepen hebben een lager inkomen dan de middencategorieën. Daarom is in de analyses zowel ‘leeftijd’ als ‘leeftijd in het kwadraat’ opgenomen. In de analyse komt een curvilineair verband, zoals hiervoor geschetst, tot uiting als de variabele ‘leeftijd’ een positieve coëfficiënt laat zien en de variabele ‘leeftijd in het kwadraat’ een negatieve.

In eerste instantie was ook het al dan niet pc-bezit (als proxy voor ICT-vaardigheden) in het model opgenomen. Reden hiervoor was dat toegang tot ICT binnen de op EU-niveau afgesproken doelstellingen als een belangrijk instrument wordt gezien om sociale uitsluiting te voorkomen en derhalve ook in het NAP 2001 als risicofactor was opgenomen. Deze variabele bleek echter geen significant direct effect op mate-

riële deprivatie te hebben en is daarom uit het model gelaten. Inkomen bepaalt in sterke mate zowel het pc-bezit als materiële deprivatie.

In de eerste analysestap is voor elke variabele nagegaan of er sprake is van een direct effect op materiële deprivatie, naast een aantal indirecte effecten die via de intermediaire variabelen (opleiding, gezondheid, uitkering, werkzaamheid en inkomen) lopen. Uit deze eerste stap bleek dat alleen de variabele geslacht geen directe invloed heeft op materiële deprivatie. Voor alle overige variabelen geldt dat zij zowel een significant direct als een indirect effect hebben op materiële deprivatie.

In verschillende stappen is vervolgens nagegaan of er sprake is van causale relaties tussen de andere variabelen in het model. Daarbij geeft de Amos-analyse ook informatie over verbeteringsmogelijkheden van het model. Deze stappen hebben geleid tot een goed fittend model (Goodness of Fit = 0,965), waarvan de verklaarde variantie 31% bedraagt (hetgeen binnen sociaal-wetenschappelijk onderzoek als 'goed' wordt beschouwd).

In de volgende tabel zijn de directe, indirecte en de totale effecten van de onafhankelijke variabelen op materiële deprivatie weergegeven. Het indirecte effect van een variabele op materiële deprivatie komt tot stand via het directe effect van de variabele op andere variabelen die op hun beurt weer van invloed zijn op materiële deprivatie. In tabel 4.5 staat het 'saldo' van al deze effecten per variabele vermeld in de kolom 'indirecte effecten'. De grootte van de afzonderlijke directe effecten van een variabele op de andere intermediaire variabelen zijn weergegeven in tabel C.1 in bijlage C.

Tabel 4.5 Indirecte, directe en totale effecten op materiële deprivatie (gestandaardiseerde gewichten) (n = 7704)

	indirecte effecten	directe effecten	totale effecten
paar met kinderen (1=ja)	- 0,05	0,19	0,14
alleenstaande (1=ja)	0,13	0,09	0,22
eenoudergezin (1=ja)	0,05	0,19	0,24
geslacht (1=man)	- 0,07	0	- 0,07
leeftijd (in jaren)	- 0,20	0,26	0,06
leeftijd ² (=leeftijd x leeftijd)	0,36	- 0,35	0,02
opleiding (1=laag, 4=hoog)	- 0,17	- 0,09	- 0,26
gezondheid (1=zeer goed, 5=zeer slecht)	0,07	0,11	0,18
werkloosheids-, bijstands-, arbeidsongeschiktheidsuitkering (1=ja)	0,03	0,12	0,15
werkzaam (1=ja)	- 0,07	- 0,08	- 0,15
besteedbaar huishoudinkomen (incl. kinderbijslag) in decielen	-	- 0,39	- 0,39

Goodness of Fit = 0,965; RMSEA = 0,060; p = 0,000; verklaarde variantie = 0,31.

Bron: CBS (SEP'99, exclusief thuiswonende kinderen >18 jaar en exclusief studenten)

Bespreking van de effecten

Hieronder worden – in volgorde van belangrijkheid – de effecten op materiële deprivatie besproken.

- Zoals te verwachten wordt de mate van materiële deprivatie vooral bepaald door de hoogte van het huishoudinkomen (gestandaardiseerde regressiecoëfficiënt bedraagt $-0,39$).
- Het totale effect van opleidingsniveau ($-0,26$) is eveneens relatief groot, maar komt vooral tot stand via indirecte effecten: opleidingsniveau heeft een groot effect op het huishoudinkomen dat op zijn beurt weer een groot effect heeft op materiële deprivatie. Het directe effect van opleidingsniveau op materiële deprivatie bedraagt slechts $-0,09$. Wanneer opleidingsniveau wordt vervangen door de variabele schooluitval (dit wil zeggen: wel of niet maximaal basisonderwijs) of door de variabele startkwalificatie (dit wil zeggen: wel of niet maximaal lbo/mavo-niveau),¹⁵ dan is het totale effect op materiële deprivatie $0,14$ voor 'schooluitval' en $0,20$ voor 'geen startkwalificatie'; de directe effecten bedragen respectievelijk $0,07$ en $0,06$.
- Het hebben van kinderen is ook vrij bepalend: zij leiden tot een grotere mate van materiële deprivatie. Dit geldt zowel voor paren met kinderen als voor alleenstaande ouders.¹⁶ Het directe effect is voor beide groepen even groot ($0,19$), maar bij paren met kinderen wordt het totale effect enigszins 'verzacht' (met $-0,05$), met name omdat zij een relatief hoog huishoudinkomen hebben (effect op huishoudinkomen bedraagt $+0,11$), terwijl het effect op materiële deprivatie bij eenoudergezinnen juist wordt versterkt (met $+0,05$) door het feit dat zij relatief vaak een uitkering ontvangen en (daardoor) een lager inkomen hebben (het effect op huishoudinkomen bedraagt $-0,09$) (zie tabel C.1 in bijlage C).
- De groep alleenstaanden heeft eveneens vaak te kampen met materiële deprivatie (totale effect is $0,22$), hetgeen voor een groot deel is toe te schrijven aan het relatief geringe inkomen (direct effect op inkomen is $-0,33$; zie tabel C.1 in bijlage C).
- Uit voorgaande bevindingen kan tevens worden geconcludeerd dat de paren zonder kinderen er wat betreft materiële deprivatie het meest gunstig vanaf komen.
- Het hebben van een werkloosheids-, bijstands- of arbeidsongeschiktheidsuitkering¹⁷ draagt zoals te verwachten bij aan de mate van materiële deprivatie ($0,15$). Slechts een beperkt deel van dit effect loopt indirect via de hoogte van het huishoudinkomen (zie tabel C.1 in bijlage C). Dit betekent dat het al dan niet hebben van een uitkering een zelfstandig effect heeft, los van de hoogte van het huishoudinkomen.¹⁸ Mogelijk dat dit veroorzaakt wordt doordat uitkeringsontvangers hun materiële situatie (blijven) vergelijken met hun persoonlijke inkomenssituatie van vroeger of met wat ze hadden kunnen hebben als ze niet in een uitkering zouden zitten. Vergeleken hiermee zullen zij hun materiële situatie als slechter inschatten.

- Zoals uit de bivariate tabellen reeds bleek, is er bij ongezonde mensen relatief vaak sprake van materiële deprivatie (het totale effect is 0,18). Grotendeels betreft het hier een direct effect (0,11). Dit wil zeggen dat een slechte gezondheid tot op zekere hoogte onafhankelijk van de andere in het model opgenomen variabelen leidt tot materiële deprivatie. Voor een beperkt deel hangt het effect van gezondheid samen met het feit dat mensen met een slechte gezondheid relatief vaak een uitkering hebben: het direct effect van gezondheid op uitkering is 0,25 (zie tabel C.1). Overigens speelt met name ten aanzien van het kenmerk gezondheid de mogelijkheid van wederkerige causaliteit: het hebben van een uitkering en het materieel gedepriveerd zijn, kunnen leiden tot een slechtere gezondheid. De Amos-analyse kan geen uitsluitsel geven over de richting van het verband.
- Het directe effect van werkzaamheid op materiële deprivatie is – in vergelijking tot de andere risicofactoren – klein: –0,08. Ook het totale effect is relatief beperkt: –0,15. Bijna de helft van het totale effect loopt via de hoogte van het huishoudinkomen. Dit betekent dat het zelf werkzaam zijn niet erg bepalend is voor het ervaren van materiële deprivatie. Het is evenzeer van belang dat men behoort tot een huishouden met voldoende inkomen.
- Wat betreft leeftijd blijkt dat hiervan per saldo een beperkt effect uitgaat: de materiële deprivatie neemt enigszins toe met het ouder worden. Dit is het resultaat van het feit dat een sterk direct effect grotendeels wordt weggenomen door een bijna even sterk, maar tegengesteld indirect effect. Het directe effect houdt in dat de materiële deprivatie, onafhankelijk van andere factoren, toeneemt met de leeftijd om vanaf een bepaalde leeftijd (39 jaar) weer af te nemen. Het indirect effect loopt via het huishoudinkomen en houdt in dat het inkomen stijgt met de leeftijd om vanaf een bepaalde leeftijd (48 jaar) weer af te nemen. Dit wordt veroorzaakt door het feit dat ouderen lager zijn opgeleid, minder gezond zijn, vooral minder vaak werkzaam zijn en hierdoor een lager inkomen hebben. Het effect van leeftijd op materiële deprivatie (meer deprivatie naarmate de leeftijd toeneemt om vanaf een bepaalde leeftijd weer af te nemen) wordt dus voor een groot deel tenietgedaan door het effect van huishoudinkomen (meer inkomen naarmate de leeftijd stijgt om vanaf een bepaalde leeftijd weer af te nemen).
- Zoals reeds eerder vermeld blijkt geslacht geen significant direct effect te hebben op materiële deprivatie. Het indirecte effect is gering (–0,07). Waarschijnlijk wordt dit veroorzaakt doordat een aparte variabele voor alleenstaande ouders in het model is opgenomen. De vrouwen die materieel gedepriveerd zijn, zijn veelal alleenstaande ouders.

Geconcludeerd kan worden dat materiële deprivatie in sterke mate door het inkomen wordt bepaald, maar dat daarnaast ook andere factoren direct van invloed zijn. Onafhankelijk van de hoogte van het huishoudinkomen leidt het hebben van kinderen (zowel in eenoudergezinnen als bij paren), het behoren tot de middelste leeftijdscategorieën, het hebben van een uitkering en het hebben van een slechte gezondheid tot een relatief grote mate van materiële deprivatie.

In hoofdstuk 3 is besproken dat risicofactoren kunnen verschillen naar levensfase. Materiële deprivatie zou bij ouderen door andere factoren kunnen worden bepaald dan bij jongeren. Om dit na te gaan is apart voor de 60-plussers en de 60-minners een Amos-analyse verricht. Voor de 60-plussers is een aantal variabelen uit het model verwijderd, omdat deze niet of in mindere mate van toepassing zijn. Het gaat om: paar met kinderen, eenoudergezin, werkzaam en het hebben van een bijstand-, ww- of WAO-uitkering.

Het blijkt dat de resultaten voor de 60-minners vrijwel vergelijkbaar zijn met die van de totale groep zoals hierboven gepresenteerd (dus inclusief de 60-plussers). Alleen is er voor de 60-min groep nog nauwelijks sprake van een direct effect van leeftijd op de mate van materiële deprivatie. Het effect van leeftijd blijkt vrijwel volledig via het huishoudinkomen te verlopen, dus indirect: aanvankelijk neemt het inkomen met de leeftijd toe om daarna weer af te nemen. Omdat het inkomen een sterke invloed heeft op deprivatie, verloopt de relatie tussen materiële deprivatie en leeftijd op dezelfde manier: aanvankelijk neemt de deprivatie met de leeftijd af om daarna weer toe te nemen.

Het eerder geconstateerde directe effect dat men zich met het ouder worden minder materieel gedepriveerd voelt, is blijkaar pas goed merkbaar bij de 'echte' ouderen. Uit de analyse van de 60-plussers blijkt dat men minder gedepriveerd is naarmate men ouder is (direct effect). Dit effect wordt overigens weer grotendeels tenietgedaan door het feit dat het inkomen zo'n groot effect heeft en dit inkomen is lager naarmate men ouder is. Het directe effect van inkomen is overigens vrij sterk (gestandaardiseerde coëfficiënt van $-0,44$). De andere opgenomen variabelen hebben hetzelfde directe effect op materiële deprivatie als in de totale groep: ook bij de 60-plussers zijn degenen met een slechte gezondheid, de alleenstaanden en de laag opgeleiden meer gedepriveerd. Er is geen verschil naar sekse.

Geconcludeerd kan worden dat de uitsplitsing naar leeftijd geen echt andere directe effecten van risicofactoren laat zien.

4.3.5.4 Analyse van de dimensie 'sociale isolatie'

Voor de Amos-analyse van sociale isolatie is wat betreft de risicofactoren vrijwel hetzelfde model gehanteerd als voor de analyse van materiële deprivatie (zie figuur 4.1). De enige afwijking is dat in het analysemodel voor sociale isolatie de variabele stedelijkheidsgraad is toegevoegd. Deze dient als proxy voor de indicator statusscore van de wijk.

Ook in deze analyse is de afhankelijke variabele opgenomen als een zogenoemde 'latente' variabele. Sociale isolatie is gemeten met behulp van de volgende indicatoren:

- er zijn mensen met wie ik goed kan praten;
- er zijn mensen bij wie ik terecht kan;
- er zijn mensen die me echt begrijpen;

- ik maak deel uit van een groep vrienden;
- ik voel me van andere mensen geïsoleerd;
- mijn sociale contacten zijn oppervlakkig.

Deze zes variabelen blijken te verwijzen naar een gemeenschappelijke dimensie die wij 'sociale isolatie' hebben genoemd.

Ook hier is (evenals bij de analyse van materiële deprivatie) in de eerste analysestap voor alle variabelen nagegaan of er sprake is van een direct effect op sociale isolatie (naast opname van een aantal indirecte effecten). Hieruit bleek dat de aard van het huishoudtype (wel of niet behorend tot de alleenstaanden, tot de paren met kinderen, tot de alleenstaande ouders) er niet toe doet. Evenmin blijkt het al dan niet werkzaam zijn of het al dan niet hebben van een uitkering direct van invloed te zijn. Dit is opmerkelijk omdat in het algemeen wordt verondersteld dat het hebben van werk leidt tot meer sociale contacten die (mede) de basis kunnen bieden voor sociale ondersteuning. Blijkbaar komt sociale ondersteuning ook zonder betaald werk tot stand.

De verschillende stappen in de Amos-analyse hebben geleid tot een model met een redelijke fit (Goodness of Fit = 0,967). De verklaarde variantie ligt echter wel een stuk lager dan voor de verklaring van materiële deprivatie: zij bedraagt 12%.

Tabel 4.6 Indirecte, directe en totale effecten op sociale isolatie (gestandaardiseerde gewichten) (n = 3191)

	indirecte effecten	directe effecten	totale effecten
paar met kinderen (1=ja)	0,00	-	0,00
alleenstaande (1=ja)	+ 0,04	-	+ 0,04
eenoudergezin (1=ja)	+ 0,01	-	+ 0,01
geslacht (1=man)	-0,04	+ 0,09	+ 0,05
leeftijd (in jaren)	+ 0,07	+ 0,07	+ 0,13
leeftijd ² (leeftijd x leeftijd)	+ 0,04	-	+ 0,04
opleiding (1=laag, 4=hoog)	-0,06	-0,15	-0,21
gezondheid (1=zeer goed, 5=zeer slecht)	+ 0,01	+ 0,18	+ 0,18
stedelijkheid woongemeente (1=zeer sterk, 5=niet verstedelijkt)	-	-0,05	-0,05
werkloosheids-, bijstands-, arbeidsongeschiktheidsuitkering (1=ja)	+ 0,01	-	+ 0,01
werkzaam (1=ja)	-0,02	-	-0,02
besteedbaar huishoudinkomen (incl. kinderbijslag) in decielen	-	-0,11	-0,11

Goodness of Fit = 0,967; RMSEA = 0,048; p = 0,000; verklaarde variantie = 0,12.

Bron: CBS (POLS-participatie 2001)

Bespreking van de effecten

Met betrekking tot sociale isolatie blijken er andere risicofactoren een rol te spelen dan bij materiële deprivatie:

- De grootste risicofactoren voor sociale isolatie blijken een laag opleidingsniveau en een slechte gezondheid te zijn. Het betreft hier vrijwel volledig directe effecten (deze bedragen $-0,15$ respectievelijk $+0,18$).
- Ook leeftijd blijkt duidelijk een risicofactor te zijn, maar dit effect komt vooral via opleiding en gezondheid tot stand. Het directe effect van leeftijd is beperkt ($+0,07$). Dit betekent dat de oorzaak van sociale isolatie bij ouderen niet zozeer wordt veroorzaakt door de leeftijd zelf, maar door het feit dat zij relatief laag opgeleid en ongezond zijn. Dit zou kunnen betekenen dat in de toekomst waarin ouderen beter opgeleid zijn en een betere gezondheid hebben het probleem van sociale isolatie afneemt.
- Het al dan niet-werkzaam zijn respectievelijk het al dan niet hebben van een uitkering heeft geen direct effect. Dit betekent dat werkenden en uitkeringsgerechtigden zich gemiddeld genomen in gelijke mate opgenomen voelen door hun sociaal netwerk. Er is slechts sprake van een gering indirect effect op de mate van sociale isolatie, dat loopt via de invloed van huishoudinkomen.
- Het huishoudinkomen blijkt zelfstandig invloed te hebben op de mate van sociale isolatie (direct effect van $-0,11$). Dit wil zeggen dat de hoogte van het inkomen als een zelfstandige risicofactor kan worden gezien, die niet wordt ‘weg verklaard’ door werkzaamheid of opleiding. Met geld is men blijkbaar beter in staat een sociaal netwerk te onderhouden, onafhankelijk van de arbeidsmarktpositie, opleiding, gezondheid en dergelijke.
- In verstedelijkte gebieden wordt er meer isolement ervaren dan in plattelandgebieden.
- Mannen lopen op zichzelf een iets groter risico op sociale isolatie (direct effect = $0,09$). Het totale effect wordt echter weer wat verminderd doordat mannen gezonder zijn en hoger zijn opgeleid.

Geconcludeerd kan worden dat de belangrijkste risicofactoren voor sociale isolatie zijn gelegen in een lage opleiding en slechte gezondheid. Maar ook het inkomen blijkt een niet onbelangrijke rol te spelen.

4.3.6 Cumulatie van risicofactoren

Uit voorgaande multivariate analyses is de invloed van een aantal variabelen op twee dimensies van sociale uitsluiting, namelijk materiële deprivatie en sociale ondersteuning, weergegeven. Tevens wordt daarbij duidelijk in hoeverre de effecten rechtstreeks of via andere risicofactoren worden bereikt. Deze Amos-analyses geven inzicht in de sterkte van het effect van een bepaald kenmerk op materiële deprivatie respectievelijk sociale ondersteuning. Het maakt echter niet direct inzichtelijk hoe

groot de mate van materiële deprivatie is voor bepaalde risicogroepen, met een combinatie van risicokenmerken. Ten behoeve van het beleid is inzicht hierin wel van belang, omdat daarmee beleidsmaatregelen meer gericht kunnen worden toegepast. Naar aanleiding van de resultaten in de Amos-analyses is daarom nagegaan wat de cumulatie van drie belangrijke risicofactoren betekent voor de toename in materiële deprivatie respectievelijk sociale ondersteuning.

4.3.6.1 Cumulatie van risicofactoren voor materiële deprivatie

In tabel 4.7 is zowel een algemene maat voor materiële deprivatie weergegeven (een index gebaseerd op factoranalyse¹⁹) als de scores voor de verschillende aspecten van materiële deprivatie afzonderlijk (moeilijk kunnen rondkomen, zware woonlasten, enz.). In de eerste kolom staan de resultaten voor de groep met een laag inkomen; in de tweede wanneer naast een laag inkomen ook een lage opleiding wordt toegevoegd; in de derde kolom wordt daarbij bovendien het kenmerk 'alleenstaande ouder' toegevoegd; in de vierde kolom bestaat de cumulatie uit laag inkomen, lage opleiding, en een slechte gezondheid en in de vijfde kolom uit laag inkomen, lage opleiding en niet-werkzaam.²⁰ Omdat verondersteld kan worden dat 'niet-werken' voor de groep onder 65 jaar een sterker effect zal hebben op materiële deprivatie dan voor de 65-plussers is de laatste cumulatie van factoren apart weergegeven voor de groep tot 65 jaar.

Het aantal respondenten wordt met name voor groep 3 en 4 erg klein en de percentages zijn slechts indicatief. Desondanks maakt de cumulatie duidelijk dat materiële deprivatie zeker niet alleen door een laag inkomen wordt bepaald. Wanneer men naast een laag inkomen ook een lage opleiding en een slechte gezondheid heeft, verdubbelt voor veel kenmerken van materiële deprivatie het percentage gedeprimeerden. Voor de beroepsbevolking (in dit geval van 18-65 jaar) verhoogt niet-werken in sterke mate de materiële deprivatie.

Terwijl het percentage dat (zeer) moeilijk kan rondkomen voor de totale onderzoeksgroep 8 bedraagt, en bij de groep uit het laagste inkomenskwintiel 23% is, loopt dat bij cumulatie van risicofactoren op tot 46% voor de groep met een cumulatie van een laag inkomen, laag opleidingsniveau en slechte gezondheid. Van de groep tot 65 jaar met een cumulatie van laag inkomen, lage opleiding en niet-werkzaamheid heeft zelfs 58% problemen met rondkomen. Voor de alleenstaande ouders met een laag inkomen en een lage opleiding is dat wat minder: 41%. Voor vrijwel alle (82%) eenoudergezinnen zijn de woonlasten echter (erg) zwaar. Wanneer een algemene maat voor materiële deprivatie wordt berekend (factoranalyse op basis van zes indicatoren) dan blijkt de groep alleenstaande ouders uit het laagste inkomenskwintiel en met een lage opleiding de slechtste positie te hebben; met een gemiddelde score van 35,4, terwijl de gemiddelde score 9,4 bedraagt (op een schaal van 0 (geen deprivatie) tot 100 (maximale deprivatie)). Wanneer de risicofactor 'alleenstaande ouder' vervangen wordt door 'niet-werkzaam' (en onder 65 jaar) blijkt dit tot een bijna even slechte positie te leiden: de gemiddelde score van deze groep score is 32,5.

Tabel 4.7 Materiële deprivatie naar cumulatie van risicofactoren (in procenten en gemiddelde score)

	totaal (n = 8240)	groep 1: laagste inkomensquintiel (n = 1641)	groep 2: idem groep 1 + lage opleiding (n = 359)	groep 3: idem groep 2 + slechte gezondheid (n = 69)	groep 4: idem groep 2 + alleen- staande ouder (n = 45)	groep 5: idem groep 2 + niet werkzaam (n = 321)	groep 6: idem groep 2 + niet werkzaam + < 65 jaar
totaal	100%	20%	4,4%	0,8%	0,5%	3,9%	1,4%
rondkomen met totale nettohuis- houdinkomen is (zeer) moeilijk	8	23	31	46	41	32	58
woonlasten zijn (erg) zwaar	21	37	50	65	82	51	71
terugbetaling lening (geen hypotheek)							
- is (erg) zwaar (in % van totaal)	4	8	9	6	27	7	19
- is (erg) zwaar (in % van personen met lening)	22	48	62	50	75	67	68
betalingsachterstand van huur/hypotheek/energielasten/ aankoop op afbetaling	1	4	5	6	16	4	12
onvoldoende geld voor:							
- vakantie	9	29	43	56	69	44	66
- verwarming van huis	1	4	6	9	13	5	10
- vervangen meubels	12	34	45	55	67	46	64
- nieuwe kleren	7	23	33	45	56	33	53
- eten met kennissen	4	13	22	26	47	24	39
- warm eten	< 1	3	4	10	18	4	11
op minimaal 1 aspect: - onvoldoende geld	14	39	51	62	73	51	70
niet bezit van minimaal 1 duurzaam consumptiegoed om financiële reden	7	18	17	25	42	16	34
verwachting financiële situatie huishouden komende 12 mnd: - (iets) slechter	11	11	12	16	16	12	15
gemiddelde factorscore materiële deprivatie (0 (geen) - 100 (maximaal))	9,4	17,5	21,1	26,0	35,4	21,1	32,5

4.3.6.2 Cumulatie van risicofactoren voor sociale isolatie

Op zelfde manier als voor materiële deprivatie is voor de mate van sociale isolatie nagegaan wat cumulatie van risicofactoren betekent. Een lage opleiding, een slechte gezondheid en een laag inkomen bleken – in die volgorde – het meest van invloed (in de Amos-analyse). In tabel 4.8 staan de percentages vermeld bij cumulatie van deze drie belangrijkste risicofactoren. Hieruit blijkt dat elk van de risicofactoren inderdaad een cumulerend effect heeft: per toegevoegde risicofactor wordt de mate van sociale isolatie duidelijk groter.

Tabel 4.8 Aspecten van sociale isolatie (in procenten) naar cumulatie van risicofactoren

	totaal (n = 3686)	groep 1: laag opleidings- niveau (n = 608)	groep 2: idem 1 + slechte gezondheid (n = 63)	groep 3: idem 2 + laagste inkomenskwintiel (n = 35)
totaal	100%	17%	2%	1%
1 er zijn mensen met wie ik goed kan praten (% nee)	1	3	1	3
2 er zijn mensen bij wie ik terecht kan (% nee)	2	4	6	8
3 er zijn mensen die me echt begrijpen (% nee)	2	4	9	13
4 ik maak deel uit van een groep vrienden (% nee)	22	38	54	63
5 ik voel me van andere mensen geïsoleerd (% ja)	3	4	10	18
6 mijn sociale contacten zijn oppervlakkig (% ja)	17	30	44	44
gemiddeld aantal aspecten van sociale isolatie (max. 6)	0,5	0,8	1,2	1,5
gemiddelde factorscore sociale isolatie (0 (geen) tot 100 (maximaal))	11,8	14,0	19,4	21,0

Bron: CBS (POLS-participatie 2001)

4.3.6.3 Omvang van groepen met cumulatie van risicofactoren

In de analyses tot nu toe blijkt dat cumulatie van kenmerken het risico op sociale uitsluiting sterk verhoogt. Om de omvang van de sociale-uitsluitingsproblematiek te kunnen duiden is het van belang te weten welk deel van de bevolking te maken heeft met een cumulatie van risico's. In de volgende tabellen (tabel 4.9 e.v.) wordt, uitgesplitst naar enkele achtergrondkenmerken, aangegeven hoe groot de groep personen is bij wie er sprake is van cumulatie van bepaalde risicofactoren. Het is niet mogelijk alle risicofactoren uit het conceptueel model in deze cumulatie te betrekken. Er is een selectie gemaakt van kenmerken die in de voorafgaande multivariate analyses als relevant naar voren kwamen: inkomen, opleidingsniveau, gezondheid, werkzaamheid. In de verschillende databestanden (AVO'99, SEP'99, POLS'01, en SPVA'98) zijn, afhankelijk van beschikbaarheid van informatie, vergelijkbare factoren in de cumulatie betrokken. Ter vergelijking is voor elk van de vier geraadpleegde bestanden de cumulatie berekend.

De risicofactor 'lage status van de woonwijk' is alleen voor de databestanden AVO en SPVA beschikbaar.²¹ Voor het AVO is zowel een cumulatiefactor gebaseerd op 4 (exclusief 'status woonwijk') als op 5 risicofactoren (inclusief 'status woonwijk') berekend. De cumulatiefactor is op de volgende wijze vastgesteld:

in AVO'99 op basis van:

- inkomen: onder 105% van beleidsmatig sociaal minimum
- opleidingsniveau: maximaal basisonderwijs;
- gezondheid: (zeer) slecht;
- maatschappelijke participatie: geen deelname in (onbetaald) werk, noch in dagopleiding;
- status van woonwijk: in laagste quintiel.

in SEP'99:

- inkomen: netto besteedbaar huishoudinkomen in twee varianten:
 - a. inkomen in het laagste quintiel;
 - b. inkomen in het laagste deciel;
- opleiding: maximaal basisonderwijs;
- gezondheid: (zeer) slecht;
- maatschappelijke participatie: geen werk noch opleiding.

in POLS'01:

- inkomen, in twee varianten:
 - a. inkomen in het laagste kwartiel;
 - b. inkomen in het laagste deciel;
- opleiding: maximaal basisonderwijs;
- gezondheid: matig of (zeer) slecht;
- maatschappelijke participatie: geen werk noch opleiding.

in spva'98, uitgesplitst naar Turken, Marokkanen, Surinamers, Antillianen, autochtonen:

- inkomen, in twee varianten:
 - a. onder 105% van beleidsmatig minimum;
 - b. onder lage inkomensgrens;
- opleiding: maximaal basisonderwijs;
- gezondheid: slecht of zeer slecht;
- maatschappelijke participatie: geen werk noch opleiding;
- status van woonwijk: in laagste quintiel.

Tabel 4.9 Cumulatie van risicofactoren

	AVO'99	SEP'99		POLS'01	
		laagste inkomens decil als een van de factoren	laagste inkomens quintiel als een van de factoren	laagste inkomens decil als een van de factoren	laagste inkomens kwartiel als een van de factoren
cumulatie met 4 factoren:					
alle 4 risicofactoren aanwezig	< 1	< 1	2	< 1	1
3 van de 4 risicofactoren aanwezig	4	3	6	5	8
2 van de 4 risicofactoren aanwezig	12	9	14	12	14
1 van de 4 risicofactoren aanwezig	29	29	29	31	30
geen enkele risicofactor aanwezig	55	59	49	52	46
cumulatie met 5 factoren (incl lage status woonwijk):					
alle 5 risicofactoren aanwezig	< 1				
4 van de 5 risicofactoren aanwezig	2				
3 van de 5 risicofactoren aanwezig	6				
2 van de 5 risicofactoren aanwezig	16				
1 van de 5 risicofactoren aanwezig	33				
geen enkele risicofactor aanwezig	44				

Bron: SCP (AVO'99); CBS (SEP'99 en POLS'01)

Het percentage bij wie alle gedefinieerde risicofactoren aanwezig zijn, is vrijwel nihil (< 1%). Bij minder dan 5% is sprake van 3 van de 4 (of 4 van de 5) risicofactoren. Uitgaande van een cumulatie van 4 risicofactoren heeft een ruime helft van de burgers geen enkele risicofactor.

Bij niet-westerse allochtonen is er veel vaker sprake van een cumulatie, hoewel het hier gaat om een cumulatie van 5 factoren (bij 4 factoren is de kans groter om op geen van de factoren te scoren dan bij 5). Uit tabel 4.10 blijkt dat er vrijwel geen Turken of Marokkanen zonder risicofactor zijn. Het percentage bij wie alle risicofactoren aanwezig zijn bedraagt bij hen 9.

**Tabel 4.10 Cumulatie van risicofactoren naar etniciteit (in procenten);
alleen voor hoofden van huishoudensa**

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
A. variant met beleidsmatig minimum:					
alle 5 risicofactoren aanwezig	7	9	4	2	< 1
4 van de 5 risicofactoren aanwezig	20	21	9	13	5
3 van de 5 risicofactoren aanwezig	20	19	15	16	11
2 van de 5 risicofactoren aanwezig	25	26	18	17	17
1 van de 5 risicofactoren aanwezig	23	20	36	30	36
geen enkele risicofactor aanwezig	7	4	19	22	31
B. variant met lage inkomensgrens :					
alle 5 risicofactoren aanwezig	9	9	4	2	1
4 van de 5 risicofactoren aanwezig	21	25	10	14	5
3 van de 5 risicofactoren aanwezig	21	20	15	16	12
2 van de 5 risicofactoren aanwezig	23	26	19	19	17
1 van de 5 risicofactoren	21	16	35	28	34
Geen enkele risicofactor aanwezig	6	4	17	21	30

a Eén van de risicofactoren (gezondheid) is alleen bekend van de hoofden van huishoudens.
Bron: SCP (SVPA'98)

**Tabel 4.11 Cumulatie van risicofactoren naar achtergrondkenmerken
(gemiddeld aantal risicofactoren)**

	AVO (max. 4)	AVO (max 5)	SEP (max 4)	POLS (max 4)	POLS (max 5)
totaal	0,67	0,89	0,61	0,72	0,88
leeftijd:					
18-34 jaar	0,39	0,64	0,27	0,36	0,49
35-54 jaar	0,42	0,61	0,36	0,52	0,63
> 54 jaar	1,32	1,54	1,29	1,38	1,63
geslacht:					
vrouwen	0,78	1,0	0,78	0,95	1,12
mannen	0,54	0,76	0,41	0,50	0,64
huishoudpositie:					
lid van paar zonder kinderen	0,72	0,94	0,68	0,76	0,93
lid van paar met kinderen	0,38	0,54	0,34	0,54	0,63
alleenstaande ouder	0,99	1,32	0,66	0,98	1,30
alleenstaand	1,03	1,36	1,11	1,05	1,32
inwonend kind >18 jaar	0,52	0,69	0,12	0,17	0,25
duur werkloosheid of arbeidsongeschiktheid:					
< 1 jaar	0,93	1,18			
1-2 jaar	0,96	1,27			
3-5 jaar	1,21	1,53			
> 5 jaar	1,27	1,57			

Bron: SCP (AVO'99); CBS (SEP'99 en POLS'01)

Het blijkt dat er nauwelijks verschil is tussen de variant met het beleidsmatig minimum als één van de risicofactoren en de variant met de lage inkomensgrens. Bij Turken en Marokkanen is sprake van een grotere cumulatie van risicofactoren (rond de 30% kent minimaal 4 van de 5 risico's) dan bij Surinamers en Antillianen (rond de 15% kent minimaal 4 van de 5 risico's). Zoals te verwachten komt bij de autochtone Nederlanders de minste risicocumulatie voor (bij 6% minimaal 4 risicofactoren).

In tabel 4.11 wordt de cumulatie van beïnvloedbare risicofactoren afgezet tegen een aantal achtergrondkenmerken (niet-beïnvloedbare risicofactoren). Hieruit blijkt dat er bij ouderen, vrouwen, eenoudergezinnen en alleenstaanden sprake is van een relatief sterke cumulatie. Ook neemt de cumulatie toe naarmate men langer een uitkering ontvangt.

4.4 Conclusies

In dit hoofdstuk is verslag gedaan van secundaire analyses op bij het SCP beschikbare databestanden. Deze analyses hadden tot doel te onderzoeken welke factoren een risico inhouden voor sociale uitsluiting en welke van deze factoren een sterkere invloed hebben dan andere. De veronderstelde risicofactoren (laag inkomen, lage opleiding, ouderen, slechte gezondheid, uitkeringsontvangend zijn, behoren tot een etnische minderheid, niet-werkzaam zijn, alleenstaand ouderschap) blijken alle in meerdere of mindere mate samen te hangen met de onderscheiden aspecten van sociale uitsluiting. Toch blijkt dit er niet toe te leiden dat de risicogroepen een duidelijk negatievere beleving van hun leefsituatie in het algemeen hebben. Wel onderscheiden zij zich van de niet-risicogroepen als het gaat om de subjectieve beleving van meer specifieke aspecten van de leefsituatie. Met name over hun financiële situatie en over hun opleiding zijn zij minder tevreden.

Gebleken is verder dat materiële deprivatie (één van de dimensies van sociale uitsluiting) zeker niet alleen door een laag inkomen wordt bepaald, maar ook – onafhankelijk van inkomen – veroorzaakt wordt door het hebben van kinderen, alleenstaand ouderschap, een slechte gezondheid en het ontvangen van een uitkering. Dit betekent bijvoorbeeld dat bij een zelfde (laag) inkomen ongezonde mensen in sterkere mate gedeprimeerd zijn dan gezonde mensen. Of dat uitkeringsontvangers meer deprivatie ervaren dan werkenden.

Ook blijken de onderzochte risicofactoren samen te hangen met sociale isolatie (een tweede dimensie van sociale uitsluiting). Nadere analyse leert dat het hier vooral een lage opleiding en slechte gezondheid, en – in mindere mate – een laag inkomen, zijn die – onafhankelijk van de andere risicofactoren – leiden tot een gemis aan ondersteuning door een sociaal netwerk.

De groep die met cumulatie van vier of vijf belangrijke risicofactoren te maken heeft, is – met uitzondering van de etnische minderheidsgroepen – zeer klein, minder dan 1%. Hierbij dient wel bedacht te worden dat er in enquêteonderzoek sprake is van selectieve uitval van groepen die sociaal uitgesloten zijn.

De beschikbare databronnen waren niet perfect (ze waren immers ook niet voor

dit doel verzameld). Met name ontbrak een aantal van de in hoofdstuk 3 onderscheiden kenmerken van sociale uitsluiting. Verder was het een belangrijke handicap dat de informatie over risicofactoren en kenmerken van sociale uitsluiting niet in één en hetzelfde bestand aanwezig is. Hierdoor is het niet goed mogelijk het effect van cumulatie van risicofactoren te onderzoeken. Tevens ontbreekt hierdoor de mogelijkheid om de verschillende dimensies van sociale uitsluiting met elkaar in verband te brengen, waardoor de constructie van een index niet mogelijk is gebleken.

Noten

- 1 Het betreft zowel een kwalitatief onderzoek naar de indicatoren van marginalisering: *Op achterstand; een onderzoek naar mensen in de marge van Den Haag* (Wolf et al. 2002), als een kwantitatief onderzoek: *Verkommerden en verloederden; een onderzoek naar de omvang en aard van de groep in Nederland* (Lourens et al. (2002).
- 2 Mede gezien de onderzoeksbevindingen is dit kenmerk niet meer opgenomen in het NAP 2003.
- 3 Met behulp van padanalyse (AMOS) is – exploratief – nagegaan welke risicofactoren een eigen zelfstandige invloed hebben op materiële deprivatie en op sociale ondersteuning. De correlatie tussen pc-bezit/gebruik enerzijds en opleiding, leeftijd anderzijds is zo sterk dat het zelfstandige effect van ‘pc’ er niet toe doet. De resultaten van deze multivariate analyses komen in paragraaf 4.3.4 aan bod.
- 4 Overigens kan op basis van het WSA-bestand van SEP (waarover het SCP beschikt) niet worden nagegaan of een huishouden boven of onder een armoedegrens valt. Informatie om de kinderbijslag goed vast te stellen ontbreekt in het WSA-bestand, waardoor het niet mogelijk is om het besteedbaar huishoudinkomen exclusief kinderbijslag te berekenen. Voor vergelijking met bijvoorbeeld het relevante sociaal minimum is deze informatie wel noodzakelijk.
- 5 Deze inventarisatie is beschikbaar op het SCP.
- 6 Het blijkt dat er met name in het SEP-bestand sprake is van selectieve respons, onder andere tot uiting komend in het geringe percentage (slechts 10%) dat maximaal basisonderwijs heeft genoten. Deze selectieve respons wordt vooral veroorzaakt door paneluitval (info van CBS).
- 7 Voor het SEP en POLS beschikken we over onvoldoende informatie om te bepalen of men onder de armoedegrens valt (in het op het SCP beschikbare SEP-bestand kan kinderbijslag niet worden berekend; voor POLS is alleen het inkomen in decielen en kwartielen beschikbaar).
- 8 Volgens CBS-StatLine heeft 9% van de huishoudens een inkomen rond of onder het sociaal minimum (< 101%).
- 9 Deze tabellen zijn gebaseerd op het AVO'99, omdat in dit bestand, vergeleken met andere voor ons beschikbare bestanden, de meeste van de in ons model opgenomen achtergrond- en risicokenmerken voorkomen.
- 10 De verbanden zijn niet statistisch getoetst, omdat het aantal respondenten zo groot is dat een klein verschil in percentage tot significantie leidt. Het gaat ook meer om het patroon in de verbanden dan om elk verband afzonderlijk.
- 11 Overigens is er in deze tabellen geen samenhangsmaat gepresenteerd. Vanwege de grote steekproeven zijn kleine verschillen al significant.
- 12 Het ligt in de bedoeling om sociale uitsluiting vast te stellen met behulp van een index waarin de onderscheiden dimensies zijn opgenomen.
- 13 Het gaat hier om 5% van de onderzoeksgroep.
- 14 Het gaat hierbij om 2,2% van de totale onderzoeksgroep, die deels overlapt met de categorie ‘thuiswonende kinderen >18 jaar’.
- 15 Onder schooluitval wordt verstaan het afsluiten van de schoolloopbaan zonder dat een diploma in het voortgezet onderwijs is behaald. In het onderwijsbeleid (waarin het ministerie van OCenW de EU-normen volgt) wordt de veel strengere norm ‘startkwalificatie’ gebruikt om te bepalen of men voldoende basis heeft voor deelname aan de arbeidsmarkt. Deze grens komt bij benadering overeen met minimaal mbo/havo/vwo-niveau (zie: *De sociale staat van Nederland 2001* (SCP 2001)). Zowel de definitie van schooluitval als van startkwalificatie zijn echter – als indicatie voor kansen op de arbeidsmarkt – minder bruikbaar voor ouderen.

- 16 Aanvankelijk was één dummy-variabele opgenomen: het wel of niet hebben van kinderen. Deze variabele bleek een zeer groot effect te hebben. Omdat het vermoeden bestond dat dit vooral zou worden veroorzaakt door de eenoudergezinnen is de variabele gesplitst in twee dummy-variabelen: wel of geen lid van paar met kinderen en wel of geen eenoudergezin. Het blijkt echter dat ook bij paren het hebben van kinderen een tamelijk sterke materieel depriverende werking heeft. Overigens kan het hebben van kinderen voor andere dimensies van sociale uitsluiting (bijvoorbeeld sociale participatie en normatieve integratie) juist een insluitende werking hebben.
- 17 Zoals eerder aangegeven gaat het wat betreft de werkloosheids- en bijstandsuitkering om de situatie op het moment van interviewen. Wat betreft de arbeidsongeschiktheidsuitkering gaat het om de situatie in voorgaand belastingjaar (1998). Over deze laatste uitkering is in de enquête niet naar de actuele situatie gevraagd. Omdat de uitstroom uit een arbeidsongeschiktheidsuitkering relatief gering is, vormt dit niet zo'n groot probleem.
- 18 De correlatie tussen het al dan niet hebben van een uitkering en de hoogte van het huishoudinkomen is overigens niet erg groot: $-0,15$. Deels wordt dit veroorzaakt doordat de variabele 'ontvangen van een uitkering' zeer scheef is verdeeld (9% versus 91%). Deels zal dit ook te maken hebben met het feit dat het om het huishoudinkomen en niet om het persoonlijk inkomen gaat (deze laatste verklaring geldt overigens niet voor de bijstand die gebaseerd is op huishoudtype).
- 19 Met behulp van principale componentenanalyse voor de zes indicatoren van materiële deprivatie (rondkomen, zwaarte woonlasten enz.) is vastgesteld dat deze indicatoren inderdaad naar één factor, in casu materiële deprivatie, verwijzen (de verklaarde variantie bedraagt 45%).
- 20 Gegeven de Amos-analyse zou eigenlijk een slechte gezondheid als vierde factor moeten worden toegevoegd, na toevoeging van 'alleenstaande ouder'. Omdat het aantal respondenten met een cumulatie van 4 risicofactoren na toevoeging van het kenmerk alleenstaande ouder erg klein wordt, is ervoor gekozen om tweemaal een cumulatie van 3 risicofactoren te maken: eenmaal met alleenstaande ouder en eenmaal met een slechte gezondheid. Hoewel werkzaamheid niet als een erg belangrijke variabele naar voren komt, maar wel enig effect heeft, is deze vanwege beleidsrelevantie ook als derde factor opgenomen.
- 21 Dit kenmerk kon niet als risicofactor uit de AMOS-analyses naar voren komen, eenvoudigweg omdat dit kenmerk niet in het SEP en POLS-participatie beschikbaar is. Vanwege het veronderstelde risico wordt een lage statusscore van de woonwijk hier wel in de cumulatie betrokken voorzover aanwezig in het databestand (AVO en SPVA).

5 Samenvatting en conclusies

5.1 Inleiding

In dit werkdocument is uitgebreid ingegaan op het concept ‘sociale uitsluiting’ en op de wijze waarop dit verschijnsel empirisch kan worden waargenomen. Aanleiding voor deze studie was het feit dat enerzijds de laatste jaren in politiek en beleid volop aandacht is voor het thema sociale uitsluiting, maar dat er anderzijds weinig duidelijkheid is over wat er nu precies mee wordt bedoeld. Terwijl het terugdringen van sociale uitsluiting in de afgelopen jaren een belangrijke doelstelling van overheidsbeleid is geworden, is nog niet goed duidelijk hoe kan worden vastgesteld in hoeverre deze doelstelling wordt bereikt. In de literatuur wordt gesproken over onderontwikkeling van het concept, zowel in beleidsmatige, als theoretische en methodologische zin. Op het niveau van de Europese Unie zijn er inmiddels wel afspraken gemaakt over een aantal indicatoren waarmee sociale uitsluiting kan worden beschreven en waarbij vergelijkbaarheid tussen landen voorop staat. De monitoring ten behoeve van de EU geeft inzicht in de ontwikkeling van afzonderlijke risicofactoren die de kans op sociale uitsluiting vergroten, maar geeft onvoldoende inzicht in het totale verschijnsel dat sociale uitsluiting wordt genoemd. Het SCP heeft daarom in overleg met het ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid deze studie opgezet, allereerst naar een verdere uitwerking van het concept sociale uitsluiting en vervolgens naar mogelijkheden om dit verschijnsel empirisch waar te nemen. Wat betreft dit laatste moest voor dit werkdocument worden volstaan met secundaire analyses op bij het SCP beschikbare bestanden. Beide onderdelen van dit werkdocument (conceptuele ontwikkeling en secundaire analyses) hebben ter lering gediend voor een nieuwe dataverzameling waarover eind 2004 zal worden gerapporteerd.

5.2 Conceptuele ontwikkeling van sociale uitsluiting

Hoewel het gebruik van de term sociale uitsluiting van betrekkelijk recente datum is, kan niet worden gesteld dat de maatschappelijke verschijnselen die er – impliciet – mee worden bedoeld even recent zijn. In de jaren tachtig van de vorige eeuw werd in de Nederlandse politiek en beleid gesproken over een ‘maatschappelijke tweedeling’, waarmee toentertijd een groeiende kloof tussen werkenden en niet-werkenden werd bedoeld. Zowel toen als nu was niet scherp gedefinieerd waarin de tweedeling respectievelijk uitsluiting zich manifesteerde. Beide termen kunnen worden gezien als een topos: ‘een beeld dat je kunt oproepen zonder nadere uitleg, eenvoudig door het woord in kwestie te gebruiken’.

Nadat het thema sociale uitsluiting nadrukkelijk op de beleidsagenda van de Europese Unie, en daarmee ook op die van de afzonderlijke lidstaten, is komen te staan, is er meer aandacht voor definiëring en concretisering van het concept. Het beleid

ter bestrijding van sociale uitsluiting zal immers moeten worden geëvalueerd en daarvoor is het noodzakelijk dat wordt vastgesteld wat sociale uitsluiting inhoudelijk betekent en met behulp van welke indicatoren deze kan worden vastgesteld.

Vershil tussen sociale uitsluiting en armoede

De discussie over de inhoudelijke betekenis van sociale uitsluiting wordt vooral gevoed door wetenschappers en onderzoekers die zich in de jaren negentig met de armoedeproblematiek hebben beziggehouden. Dit vindt zijn oorzaak in het feit dat er eind jaren negentig vanuit het beleid een verschuiving plaatsvond van het thema armoede naar sociale uitsluiting. Als gevolg hiervan ontstond in de literatuur en onderzoek een afbakening van beide begrippen ten opzichte van elkaar. Armoede en sociale uitsluiting zouden zich in een aantal opzichten van elkaar onderscheiden:

- *statisch versus dynamisch*: armoede heeft betrekking op een bepaalde inkomenssituatie en sociale uitsluiting op een proces van verarming en een gebrek aan toekomstperspectief;
- *unidimensioneel versus multidimensioneel*: armoede heeft betrekking op één dimensie, namelijk een tekort aan financiële middelen, terwijl het bij sociale uitsluiting gaat om tekorten op verschillende dimensies (inkomen, betaalde arbeid, onderwijs, huisvesting en dergelijke);
- *verdelings- versus relationele dimensie*: bij armoede gaat het om verdeling van inkomen en goederen, terwijl het bij sociale uitsluiting om relationele zaken als sociale participatie, integratie, maatschappelijke betrokkenheid en het delen van waarden en normen gaat;
- *individuele versus omgevingsdimensie*: armoede ontstaat door een gebrek aan persoonlijke bronnen, sociale uitsluiting door een gemis aan ‘gemeenschapsbronnen’, waarmee onder andere een inadequate sociale infrastructuur wordt bedoeld.

Deze scherpe afbakening van het concept sociale uitsluiting ten opzichte van armoede is in de literatuur ook weer bekritiseerd. Door sommigen wordt gesteld dat armoede ook in brede zin kan worden gedefinieerd, daarbij aansluitend op de EU-definitie van armoede: een situatie waarin er sprake is van ‘onvoldoende materiële, culturele en sociale middelen, waardoor men is uitgesloten van een levensstandaard die in de lidstaat waarin men woont als minimaal wordt gezien’. Deze brede armoededefinitie zou niet afwijken van die van sociale uitsluiting. Maar door sommige auteurs wordt wel degelijk op een essentieel verschil gewezen: hoewel ook andere dan financiële tekorten in de brede definitie van armoede zijn opgenomen, de oorzaak van die tekorten ligt wel altijd op financieel gebied. Bij sociale uitsluiting daarentegen kan het ook gaan om andere oorzaken, zoals ziekte, ouderdom en discriminatie.

Door afbakening ten opzichte van armoede is een aantal aspecten van het concept sociale uitsluiting duidelijker geworden, hoewel een weloverwogen definitie er nog niet direct uit voortvloeit.

Sociale uitsluiting gedefinieerd in termen van risicofactoren

Illustratief voor de moeilijkheid een goede definitie van sociale uitsluiting te geven is de omschrijving die de Britse regering in zijn document *Social Exclusion Unit 2001* geeft: ‘...een beknopte omschrijving van datgene wat kan optreden indien er een combinatie van problemen speelt, zoals: werkloosheid, laag inkomen, slechte huisvesting, onveiligheid, slechte gezondheid, scheiding’. Sociale uitsluiting wordt dus gezien als een mogelijk gevolg van een aantal risicofactoren, zonder dat invulling wordt gegeven aan wat dit gevolg is. Wat onder sociale uitsluiting kan worden verstaan, blijft impliciet. Dezelfde benaderingswijze is gekozen in het onderzoek dat ten behoeve van de Europese Unie door de lidstaten wordt verricht. Om hun beleid ter bestrijding van sociale uitsluiting te monitoren wordt de ontwikkeling beschreven van een aantal factoren waarvan verondersteld wordt dat zij de kans op sociale uitsluiting vergroten (risicofactoren). Bij de keuze van risicofactoren wordt vooral gekeken naar arbeidsparticipatie en inkomen.

Naar een definitie van sociale uitsluiting

De exercitie naar het concept sociale uitsluiting heeft tot een aantal – in hoofdstuk 3 beargumenteerde – keuzes geleid. De belangrijkste keuze is dat het onderscheid in armoede en sociale uitsluiting niet verder wordt aangescherpt, maar dat de armoededimensie in het concept sociale uitsluiting wordt geïntegreerd: het gaat dus zowel om de immateriële als materiële bestaanscondities, zowel om de relationele als de verdelingsaspecten. Met andere woorden: sociale insluiting betekent dat burgers tegelijkertijd op het sociaal-culturele als op het economisch-structurele domein een volwaardige plaats hebben. Er is sprake van sociale uitsluiting als er op beide terreinen langdurige achterstand is en als toekomstperspectief op verbetering ontbreekt. Meer concreet is sociale uitsluiting met behulp van de volgende vier dimensies gedefinieerd; er is sprake van een tekort op de:

Sociaal-culturele dimensie

- 1 onvoldoende sociale participatie;
- 2 onvoldoende normatieve integratie.

Economisch-structurele dimensie

- 3 materiële deprivatie;
- 4 onvoldoende toegang tot (semi-) overheidsvoorzieningen (onderwijs, huisvesting, gezondheidszorg enz.).

Daarnaast is er een duidelijk onderscheid gemaakt tussen de risicofactoren die de kans op sociale uitsluiting vergroten en de kenmerken van sociale uitsluiting zelf (zie figuur 3.1). Hiermee wordt aangegeven dat sociale uitsluiting niet gedefinieerd kan worden door middel van risicofactoren, maar dat het er alleen door beïnvloed wordt. Bijvoorbeeld: een laag inkomen vormt een risicofactor, maar er is pas sprake van sociale uitsluiting als dit ook tot materiële deprivatie (betalingsachterstanden, problematische schulden, onvoldoende geld voor noodzakelijke levensbehoeften) leidt.

Er is onderscheid gemaakt in onbeïnvloedbare en beïnvloedbare risicofactoren. Tot de eerste groep behoren kenmerken als leeftijd en etniciteit. Tot de tweede groep kunnen worden gerekend factoren als opleiding, zelfredzaamheid van burgers, inkomen, arbeidsmarktpositie, maar ook omgevingskenmerken als de fysieke en sociale leefomgeving.

Tot nu toe wordt de ontwikkeling in sociale uitsluiting door de lidstaten van de EU vooral in kaart gebracht door de ontwikkeling in risicofactoren te schetsen. Op grond van het hierboven aangebrachte onderscheid tussen risicofactoren en kenmerken van sociale uitsluiting zou de ontwikkeling in de mate van sociale uitsluiting moeten worden nagegaan met behulp van de vier onderscheiden kenmerken. Uit de secundaire analyses (en de nieuwe dataverzameling) zal blijken dat dit niet voor alle aspecten even gemakkelijk is. Met name 'onvoldoende normatieve integratie' blijkt een moeilijk te operationaliseren kenmerk.

5.3 Onderzoeksbevindingen

Het conceptueel model waarin de risicofactoren en kenmerken van sociale uitsluiting staan weergegeven, hebben als leidraad gediend voor een aantal secundaire analyses op bij het SCP beschikbare databestanden, alle gebaseerd op enquêtes onder huishoudens of individuele burgers. Op de eerste plaats is nagegaan in hoeverre een aantal risicofactoren samenhangt met de vier onderscheiden dimensies van sociale uitsluiting, waarna via multivariate analyse is nagegaan in hoeverre er sprake is van zelfstandige effecten van de risicofactoren.

Als risicofactoren konden in de analyses worden opgenomen: leeftijd, geslacht, huishoudpositie, opleidingsniveau, gezondheid, inkomen en arbeidsmarktpositie (wel/niet werkzaam, wel/niet uitkeringsontvanger). In een enkel geval kon ook etniciteit in de analyses worden betrokken. Voor de dimensies 'onvoldoende normatieve participatie' en 'onvoldoende toegang tot (semi-)overheidsvoorzieningen' bleek in de databestanden helaas geen erg goede operationalisatie aanwezig. Daarom wordt in deze samenvatting niet ingegaan op deze twee dimensies.

Verder dient bedacht te worden dat de data zeer waarschijnlijk een onderschatting geven van het verschijnsel sociale uitsluiting, omdat in enquêteonderzoek sociaal uitgesloten meestal zijn ondervertegenwoordigd.

Onvoldoende sociale participatie

Ten aanzien van de dimensie 'onvoldoende sociale participatie', is gebleken dat een zeer gering percentage sociaal geïsoleerden wordt gevonden: minder dan 1% van de bevolking (van 18 jaar of ouder) is volledig verstoken van sociale ondersteuning en minder dan 1% heeft minder dan 1 keer per maand contact met familie, vrienden of contacten in verenigingsverband. Circa 4% heeft minder dan 1 keer per week dergelijke contacten. Hoewel het hier een klein percentage betreft, betekent dit toch altijd nog dat circa 460.000 volwassenen te maken hebben met enige mate van sociaal isolement. Bovendien zal dit een minimumschatting betreffen, omdat veronder-

steld kan worden dat de meest geïsoleerden in relatief geringe mate meewerken aan enquêteonderzoek. Wanneer alleen naar contacten in georganiseerd verband (sport, culturele activiteiten, lid van een vereniging, bezoek van buurthuis) wordt gekeken, dan blijkt 33% van de volwassen bevolking niet deel te nemen aan dit soort activiteiten. Als risicogroepen met relatief hoge percentages van non-participatie komen naar voren: ouderen, laag opgeleiden, alleenstaande ouders, niet-werkzamen, uitkeringsontvangers, lagere inkomens, de groep met een slechte gezondheid en etnische minderheidsgroepen. Opmerkelijk is dat niet alleen een groot deel van de Turken (bijna de helft) en Marokkanen (ruim de helft) in de vrije tijd nooit contact heeft met autochtonen, maar dat dat ook geldt voor een substantieel deel (circa een vijfde) van de Surinamers en Antillianen, die voor het merendeel toch Nederlands spreken.

Een slechte gezondheid speelt met name een rol als het gaat om een volledig gebrek aan sociale ondersteuning: terwijl minder dan 1% op geen enkele vorm van sociale ondersteuning kan rekenen, is dat bij de groep met een slechte gezondheid zo'n 10%.

Materiële deprivatie

Gemiddeld genomen kan zo'n 8% van de respondenten naar eigen zeggen moeilijk rondkomen. Daarbij lijken de woonlasten het zwaarst te drukken: 21% ervaart deze als een (zeer) zware last. Toch komen betalingsachterstanden voor huur/hypotheek en energielasten betrekkelijk weinig voor: circa 1% zegt daarmee te maken te hebben. Voor elementaire levensbehoeften als 'iedere dag een warme maaltijd' en het 'huis voldoende kunnen verwarmen' heeft vrijwel iedereen voldoende geld, maar bij sommige risicogroepen vormen ook deze zaken een probleem. Dit geldt met name voor de groep die langdurig een werkloosheids-, arbeidsongeschiktheids- of bijstandsuitkering ontvangt en voor degenen die een (zeer) slechte gezondheid hebben: van hen zegt 6% à 7% onvoldoende geld hiervoor te hebben. Ruim eenderde deel van hen kan maar moeilijk rondkomen met het huishoudbudget en ruim de helft heeft problemen om de woonlasten op te brengen. In iets minder sterke mate gaat dit negatieve beeld ook op voor de groep met een laag inkomen en de groep met een slechte gezondheid. Ook de eenoudergezinnen hebben het zwaarder dan gemiddeld: het percentage van hen dat materieel gedepriiveerd is ligt voor de meeste indicatoren twee tot driemaal zo hoog als bij de andere groepen. Circa 3% van hen ervaart een tekort aan geld voor de meest noodzakelijke behoeften aan warm eten en verwarming. Het betreft dan circa 14.000 kinderen onder de 18 jaar. Voor andere belangrijke, maar minder noodzakelijke behoeften zoals 'eenmaal per jaar op vakantie gaan' of 'versleten meubels kunnen vervangen' heeft een kwart van de eenoudergezinnen onvoldoende geld. De grootste mate van materiële deprivatie lijkt echter voor te komen bij etnische minderheidsgroepen: van hen komt de helft tot tweederde deel geld tekort en beoordeelt het huishoudinkomen als (veel) te weinig. Ongeveer de helft verkeert voortdurend in geldzorgen.

Directe effecten

Verondersteld zou kunnen worden dat de samenhang tussen de verschillende risicofactoren enerzijds en de materiële deprivatie anderzijds vooral schijnsamenhang betreft en eigenlijk veroorzaakt wordt door de hoogte van het inkomen. Uit de multivariate analyse is echter gebleken dat naast het inkomen, dat zoals te verwachten een sterke invloed heeft op de mate van materiële deprivatie, ook het hebben van kinderen, het behoren tot de middelste leeftijdscategorieën, het ontvangen van een uitkering en het hebben van een slechte gezondheid een directe zelfstandige invloed heeft op de mate van materiële deprivatie die men ervaart.

Bij de multivariate analyse van sociale isolatie blijken vooral een lage opleiding en een slechte gezondheid van invloed, maar ook het inkomen heeft een direct effect op de mate van sociale ondersteuning die men ervaart: naarmate het inkomen lager is, voelt men zich meer geïsoleerd en kan men minder een beroep doen op de sociale omgeving.

Cumulatie van risicofactoren

De verschillende risicofactoren blijken een cumulatief effect te hebben op de mate van sociale uitsluiting. Voor een aantal belangrijke risicofactoren, namelijk laag inkomen, laag opleidingsniveau, slechte gezondheid, alleenstaand ouderschap, en niet-werkzaam zijn, is het cumulerende effect nagegaan. Iedere toevoeging van een risicofactor blijkt de mate van materiële deprivatie respectievelijk gebrek aan sociale ondersteuning duidelijk te doen toenemen.

Slechts een klein deel van de bevolking heeft te maken met gelijktijdige aanwezigheid van al deze risicofactoren (circa 1%) of bijna al deze factoren (circa 4% à 5%). Een cumulatie van deze factoren komt vaker voor bij etnische minderheden, met name bij Turken en Marokkanen, bij ouderen en bij alleenstaanden. De gevonden percentages dienen als minimumschattingen te worden gezien vanwege het feit dat risicogroepen meestal minder deelnemen aan onderzoek.

5.4 Conclusies

Op grond van de bevindingen in dit werkdocument kan worden geconcludeerd dat het conceptueel model een goede leidraad vormt voor de analyses ten behoeve van sociale uitsluiting. Tevens is gebleken dat de beschikbare databestanden onvoldoende informatie bevatten voor een volledige analyse van het model. Met behulp van een nieuwe dataverzameling zal worden getracht aan deze tekortkomingen tegemoet te komen. Dit kan de volgende problemen oplossen.

- Een belangrijke beperking van de secundaire analyses betreft het feit dat niet alle variabelen uit het conceptueel model tezamen in een zelfde bestand zijn opgenomen. In een nieuwe dataverzameling zou dit in principe wel het geval kunnen zijn. Het zou dan ook mogelijk zijn een index voor sociale uitsluiting te construeren, waarin de verschillende dimensies tegelijkertijd in beschouwing worden genomen. Tevens biedt een nieuwe dataverzameling de mogelijkheid na

te gaan of de leefsituatie-index, die sinds een groot aantal jaren door het SCP wordt geconstrueerd, ook met behulp van de variabelen uit het conceptueel model voor sociale uitsluiting kan worden gerepliceerd.

- In reguliere enquêtes is er meestal sprake van selectieve uitval, met name van groepen met een hoog risico op sociale uitsluiting. Bij een nieuwe dataverzameling kan extra aandacht worden besteed aan een representatieve vertegenwoordiging van respondenten uit achterstandswijken, waardoor ook allochtonen, laag opgeleiden, uitkeringsontvangers beter zullen zijn vertegenwoordigd.
- De beschikbare databestanden die informatie geven over risicofactoren en kenmerken van sociale uitsluiting zijn van 1999 of 2000. Voor het in kaart brengen van armoede en sociale uitsluiting zijn actuelere data gewenst; met name ook omdat er sinds 2001 sprake is van verslechtering van de werkgelegenheidssituatie die invloed zal hebben op een aantal aspecten van sociale uitsluiting.

Bijlage A Lijst van indicatoren op het gebied van armoede en sociale uitsluiting

Het Comité voor sociale bescherming van de Europese Unie heeft in oktober 2001 overeenstemming bereikt over de volgende indicatoren voor sociale uitsluiting (die naar plaats van bijeenkomst (Laken, België) ook wel de 'Laken-indicatoren' worden genoemd).

Tabel A.1 Primaire indicatoren

indicator	definitie	gegevensbronnen + laatst beschikbare jaar	
1	percentage lage inkomens na overdrachten, naar... :	percentage personen in huishoudens met een totaal equivalent huishoudinkomen onder 60% van het nationaal equivalent mediaan inkomen, naar....	Eurostat ECHP 1997
1a	naar leeftijd en geslacht	leeftijdsgroepen: 0-15 jr, 16-24 jr, 25-49 jr, 50-64 jr, ≥ 65 jr. Onderverdeling naar geslacht voor alle leeftijdsgroepen + totaal.	Eurostat ECHP 1997
1b	naar meest voorkomende beroepsstatus	1. werknemer, 2. zelfstandige, 3. werkloos, 4. gepensionerd, 5. inactieven-overige. Onderverdeling naar geslacht voor alle categorieën + totaal.	Eurostat ECHP 1997
1c	naar type huishouden	1. 1-persoonshuishouden, < 30 jr 2. 1-persoonshuishouden, 30-64 jr 3. 1-persoonshuishouden, ≥ 65 jr 4. 2 volwassenen zonder kind ten laste; ten minste één persoon 65+ 5. 2 volwassenen zonder kind ten laste, beiden < 65 jaar 6. overige huishoudens zonder kind ten laste 7. alleenstaande ouders, een of meer kinderen ten laste 8. 2 volwassenen, 1 kind ten laste 9. 2 volwassenen, 2 kinderen ten laste 10. 2 volwassenen, 3+ afhankelijke kinderen 10. overige huishoudens met kinderen ten laste 12. totaal.	Eurostat ECHP 1997
1d	naar eigendom of huurverhouding	1. eigenaar of vrij van huur 2. huurder 3. totaal.	Eurostat ECHP 1997
2	inkomensverdeling	S80/20: verhouding tussen het nationaal equivalent inkomen van de bovenste 20% van de inkomensverdeling tot de onderste 20%.	Eurostat ECHP 1997
3	blijvend laag inkomen	Percentage personen in huishoudens met een totaal equivalent huishoudinkomen onder 60% van het nationaal equivalent mediaan inkomen in jaar n en (ten minste) twee jaren van de jaren n-1, n-2, n-3. Onderverdeling naar geslacht + totaal.	Eurostat ECHP 1997

vervolg op pagina 92

Tabel A.1 Primaire indicatoren (vervolg)

indicator	definitie	gegevensbronnen + laatst beschikbare jaar
4 relatieve mediane lage inkomenskloof	Vershil tussen het mediaan inkomen van personen onder de lage-inkomensdrempel en de lage-inkomensdrempel, uitgedrukt als percentage van de lage-inkomensdrempel. Onderverdeling naar geslacht + totaal.	Eurostat ECHP 1997
5 regionale cohesie	Coëfficiënt van de variatie van de netto arbeidsdeelname op NUTS 2-niveau.	Eurostat LFS (2000)
6 langdurige werkloosheid	Totale langdurige werkloze bevolking (≥ 12 maanden; ILO-definitie) als percentage van de totale actieve bevolking. Onderverdeling naar geslacht + totaal.	Eurostat LFS (2000)
7 personen in werkloze huishoudens	Personen tussen 0–65 (0–60) jaar in huishoudens waar niemand van de in aanmerking komende huishoudens levende personen werkt. In aanmerking komen alle huishoudens behalve die waar iedereen in een van onderstaande categorieën valt: - < 18 jaar - tussen 18–24 jaar, onderwijs volgend en niet actief - 65 (60) jaar of ouder en niet werkend.	Eurostat LFS (2000)
8 vroegtijdige schoolverlaters die geen onderwijs of opleiding volgen	Aandeel van de totale bevolking tussen 18 en 24 jaar dat ISCED-niveau 2 of minder heeft bereikt en geen onderwijs of opleiding volgt. Onderverdeling naar geslacht + totaal.	Eurostat LFS (2000)
9 levensverwachting bij geboorte	Aantal jaren dat iemand naar verwachting zal leven, beginnend bij 0, voor mannen en vrouwen.	Eurostat Bevolkingsstatistieken
10 eigen gezondheidsbeleving naar inkomensniveau	Verhouding tussen de percentages in de laagste en hoogste quintielgroep (naar equivalent inkomen) van de bevolking van 16 jaar en ouder die hun gezondheidstoestand volgens de WHO-definitie als slecht of zeer slecht aanmerken. Onderverdeling naar geslacht + totaal.	Eurostat ECHP 1997

Bron: Comité voor sociale bescherming, oktober 2001

Tabel A.2 Secundaire indicatoren

indicator	definitie	gegevensbronnen + laatst beschikbare jaar
11 spreiding rond de lage inkomensdrempel	Personen in huishoudens met een totaal equivalent huishoudinkomen onder de 40, 50% en 70% van het mediaan nationaal equivalent inkomen.	Eurostat ECHP 1997
12 percentage lage inkomens op een bepaald tijdstip	Basisjaar ECHP 1995. 1. Relatief percentage lage inkomens in 1997 (= indicator 1) 2. Relatief percentage lage inkomens in 1995 vermenigvuldigd met de inflatiecoëfficiënt van 1994/1996.	Eurostat ECHP 1997
13 percentage lage inkomens vóór overdrachten	Relatief percentage lage inkomens waarbij het inkomen als volgt wordt berekend: 1. inkomen exclusief alle sociale overdrachten 2. inkomen inclusief ouderdoms- en nabestaandenpensioenen 3. inkomen na alle sociale overdrachten (= indicator 1) Onderverdeling naar geslacht + totaal.	Eurostat ECHP 1997
14 Gini-coëfficiënt	De verhouding van cumulatieve aandelen van de bevolking ingedeeld volgens het inkomensniveau, tot het cumulatieve aandeel van het totale bedrag dat door hen wordt ontvangen.	Eurostat ECHP 1997
15 blijvend laag inkomen (onder 50% van het mediaan inkomen)	Personen in huishoudens met een totaal equivalent huishoudinkomen in jaar n en (ten minste) twee jaren van de jaren n-1, n-2, n-3 onder de 50% van het mediaan nationaal equivalent inkomen. Onderverdeling naar geslacht + totaal.	Eurostat ECHP 1997
16 aandeel langdurige werkloosheid	Totale langdurig werkloze bevolking (≥ 12 maanden; ILO-definitie) als percentage van de totale werkloze bevolking. Onderverdeling naar geslacht + totaal.	Eurostat LFS 2000
17 zeer langdurige werkloosheid	Totale zeer langdurig werkloze bevolking (≥ 24 maanden; ILO-definitie) als percentage van de totale actieve bevolking. Onderverdeling naar geslacht + totaal.	Eurostat LFS 2000
18 Personen met een laag opleidingsniveau	Opleidingsniveau ISCED-niveau 2 of lager voor volwassenenonderwijs naar leeftijdsgroepen (25-34, 35-44, 45-54, 55-64) Onderverdeling naar geslacht + totaal.	Eurostat LFS 2000

Bron: Comité voor sociale bescherming, oktober 2001

Bijlage B Kenmerken van sociale uitsluiting

In deze bijlage wordt een groot aantal tabellen gepresenteerd waarin de kenmerken van sociale uitsluiting worden afgezet tegen een aantal achtergrond- en risicokenmerken, gebaseerd op het conceptueel model (leeftijd, geslacht, gezinssamenstelling, opleidingsniveau, werkzaamheid, werkloosheidsduur, inkomensniveau en gezondheid).

Allereerst wordt in paragraaf 1 ingegaan op 'onvoldoende sociale participatie' als kenmerk van sociale uitsluiting. In de paragrafen 2 tot en met 4 volgt achtereenvolgens een aantal tabellen ten aanzien van culturele/normatieve uitsluiting, materiële deprivatie en uitsluiting van 'social rights'. In paragraaf 5 worden enkele subjectieve indicatoren voor sociale uitsluiting gepresenteerd.

B1 Onvoldoende sociale participatie

Tabel B.1 Sociale en maatschappelijke participatie naar leeftijd en geslacht (in procenten)

	totaal	leeftijd (in jr)			geslacht	
		18-34	35-54	>54	vrouw	man
geen sociale participatie ^a						
in SEP'99	< 1	< 1	< 1	1	< 1	< 1
in POLS'01	< 1	< 1	< 1	< 1	< 1	< 1
geringe sociale participatie ^b						
in SEP'99	4	2	5	6	5	4
in POLS'01	1	< 1	2	2	< 1	2
geen participatie in sport/cultuur/ vereniging/buurthuis						
in AVO	33	31	32	38	34	33
geen lid/deelname vereniging						
in SEP	56	56	53	61	59	53
in POLS	57	56	57	57	58	55
in AVO	45	44	43	48	44	45
geen maatschappelijke participatie ^c						
in SEP'99	34	10	19	77	44	24
in POLS'01	34	12	22	76	46	22
in POLS-participatie 2001						
geen vrijwilligerswerk	59	61	52	65	58	59
aspecten van sociale ondersteuning (in POLS-participatie 2001)						
1 er zijn mensen met wie ik goed kan praten	92	95	92	90	92	92
2 ik voel me niet van andere mensen geïsoleerd	90	90	89	89	89	90
3 er zijn mensen bij wie ik terecht kan	94	97	94	92	95	93
4 er zijn mensen die me echt begrijpen	89	90	89	87	90	87
5 ik maak deel uit van een groep vrienden	70	81	72	59	71	69
6 mijn sociale contacten zijn niet oppervlakkig	64	70	65	57	68	60
geen enkele ondersteuning (6x negatief op item 1 t/m 6)	< 1	< 1	1	< 1	< 1	< 1
grote mate van sociale ondersteuning (6x positief op item 1 t/m 6)	46	56	48	37	50	43

a Geen sociale participatie: geen lid/deelname vereniging + < 1 x per maand contact met familie/vrienden/buren .

b Geringe sociale participatie: geen lid/deelname vereniging + < 1 x per week contact met familie/vrienden/buren.

c Geen maatschappelijke participatie: geen voornaamste bezigheid in werk, vrijwilligerswerk of opleiding.

Bron: CBS (SEP'99); CBS (POLS-basis 2001)

Tabel B.2 Sociale en maatschappelijke participatie naar opleidingsniveau en huishoudpositie (in procenten)

	totaal	opleidingsniveau				huishoudpositie				
		lager	voortgezet lager	middelbaar	hoger	lid van paar zonder kind	lid van paar met kind	alleenstaande ouder	alleenstaand	inwonend kind >18 jaar
geen sociale participatie ^a										
in SEP	< 1	3	1	< 1	< 1	< 1	< 1	1	1	< 1
in POLS	< 1	1	< 1	< 1	< 1	< 1	< 1	1	< 1	< 1
geringe sociale participatie ^b										
in SEP	4	7	5	3	4	4	4	6	4	2
in POLS	1	3	1	< 1	< 1	1	1	3	1	< 1
geen participatie in sport/cultuur/ vereniging/buurthuis										
in AVO	33	47	35	27	25	35	31	40	35	28
geen lid /deelname vereniging										
in SEP	56	75	62	52	49	57	54	68	58	48
in POLS-basis	57	69	60	53	49	55	57	71	58	51
in AVO	45	62	47	36	32	45	43	51	47	40
geen maatschappelijke participatie ^c										
in SEP	34	71	45	26	18	46	22	28	46	3
in POLS	34	65	42	24	17	45	25	40	44	5
aspecten van sociale ondersteuning (in POLS-participatie 2001)										
1 er zijn mensen met wie ik goed kan praten	92	85	90	93	98	92	93	91	91	96
2 ik voel me niet van andere mensen geïsoleerd	90	83	90	89	94	92	90	79	86	87
3 er zijn mensen bij wie ik terecht kan	94	89	94	96	96	94	95	89	93	99
4 er zijn mensen die me echt begrijpen	89	85	86	89	92	89	90	88	84	88
5 ik maak deel uit van een groep vrienden	70	54	69	73	81	69	72	63	67	86
6 mijn sociale contacten zijn niet oppervlakkig	64	49	62	66	75	64	64	60	65	68
geen enkele ondersteuning (6x negatief op item 1 t/m 6)	< 1	3	1	< 1	< 1	< 1	< 1	3	1	0
grote mate van sociale ondersteuning (6x positief op item 1 t/m 6)	46	29	44	49	59	47	47	41	46	54

a Geen sociale participatie: geen lid/deelname vereniging + < 1x per maand contact met familie/vrienden/buren.

b Geringe sociale participatie: geen lid/deelname vereniging + < 1x per week contact met familie/vrienden/buren.

c Geen maatschappelijke participatie: geen voornaamste bezigheid in werk, vrijwilligerswerk of opleiding.

Bron: CBS (SEP'99 en POLS-basis 2001); SCP (AVO'99)

Tabel B.3 Sociale en maatschappelijke participatie naar WERKZAAMHEID, (werkloosheids, bijstands- of arbeidsongeschiktheids-) uitkering en uitkeringssduur (in procenten)

	totaal	werkzaam		uitkering		indien uitkering: uitkeringsduur	
		nee	ja	nee	ja	< 2 jaar	> 2 jaar
geen sociale participatie ^a							
in SEP	< 1	1	< 1	< 1	2	2	3
in POLS	< 1	< 1	< 1			-	-
geringe sociale participatie ^b							
in SEP	4	5	4	4	5	7	6
in POLS	1	2	1			-	-
geen participatie in sport/cultuur/ vereniging/buurthuis							
in AVO	33	37	31			38	37
geen lid /deelname vereniging							
in SEP	56	64	52	55	65	69	68
in POLS-basis	57	59	55			-	-
in AVO	45	49	42			49	50
geen maatschappelijke participatie ^c							
in SEP	33	91	0	31	68	56	67
in POLS	34	83	0			-	-
aspecten van sociale ondersteuning (in POLS-participatie 2001)							
1 er zijn mensen met wie ik goed kan praten	92	90	93	92	90		
2 ik voel me niet van andere mensen geïsoleerd	90	86	92	91	82		
3 er zijn mensen bij wie ik terecht kan	94	92	95	95	90		
4 er zijn mensen die me echt begrijpen	89	87	90	89	85		
5 ik maak deel uit van een groep vrienden	70	62	76	71	61		
6 mijn sociale contacten zijn niet oppervlakkig	64	58	68	65	58		
geen enkele ondersteuning (6x negatief op item 1 t/m 6)	< 1	2	< 1	< 1	3		
grote mate van sociale ondersteuning (6x positief op item 1 t/m 6)	46	39	52	50	42		

a Geen sociale participatie: geen lid/deelname vereniging + < 1x per maand contact met familie/vrienden/buren.

b Geringe sociale participatie: geen lid/deelname vereniging + < 1x per week contact met familie/vrienden/buren.

c Geen maatschappelijke participatie: geen voornaamste bezigheid in werk, vrijwilligerswerk of opleiding.

Bron: CBS (SEP'99 en POLS-basis 2001); SCP (AVO'99)

Tabel B.4 Sociale en maatschappelijke participatie naar besteedbaar huishoudinkomen en gezondheid (in procenten)

	totaal	bestedbaar huishoudinkomen (in quintielen)					gezondheid			
		1e	2e	3e	4e	5e	zeer goed	goed	redelijk	(zeer) slecht
in SEP'99										
geen sociale participatie ^a	< 1	1	< 1	1	< 1	< 1	< 1	< 1	1	2
geringe sociale participatie ^b	4	5	5	5	2	5	3	4	5	8
geen lid vereniging	56	67	61	54	51	49	53	53	63	72
geen maatschappelijke participatie ^c	34	59	45	28	21	19	19	26	56	75
kwartiel										
		1e	2e	3e	4e					
in POLS-basis										
geen sociale participatie ^a	< 1	1	< 1	< 1	< 1	< 1	< 1	< 1	< 1	3
geringe sociale participatie ^b	1	2	1	< 1	< 1	< 1	< 1	1	2	4
< 1x p.m. deelname vereniging	57	64	58	53	51	49	56	65	78	78
geen maatschappelijke participatie ^c	34	58	34	20	21	19	29	58	76	76
aspecten van sociale ondersteuning (in POLS-participatie 2001)										
1 er zijn mensen met wie ik goed kan praten	92	88	91	93	96	94	93	88	82	82
2 ik voel me niet van andere mensen geïsoleerd	90	83	90	92	94	95	91	83	72	72
3 er zijn mensen bij wie ik terecht kan	94	91	93	96	96	97	95	91	85	85
4 er zijn mensen die me echt begrijpen	89	85	87	90	91	93	89	83	79	79
5 ik maak deel uit van een groep vrienden	70	59	70	74	76	79	71	61	54	54
6 mijn sociale contacten zijn niet oppervlakkig	64	54	63	67	69	71	64	58	47	47
geen enkele ondersteuning (6x negatief op item 1 t/m 6)	< 1	2	1	0	< 1	0	< 1	2	9	9
grote mate van sociale ondersteuning (6x positief op item 1 t/m 6)	46	35	46	49	54	58	46	36	30	30
sociaal minimum										
		< 105%	105%-130%	>130%						
in AVO										
geen participatie in sport/cultuur/vereniging/buurthuis in AVO	33	38		42	32	31	32	41	54	54
geen lid vereniging	45	51		57	42	42	42	52	63	63

a Geen sociale participatie: geen lid/deelname vereniging + < 1x per maand contact met familie/vrienden/buren.

b Geringe sociale participatie: geen lid/deelname vereniging + < 1x per week contact met familie/vrienden/buren.

c Geen maatschappelijke participatie: geen voornaamste bezigheid in werk, vrijwilligerswerk of opleiding.

Bron: CBS (SEP'99 en POLS-basis 2001)

Tabel B.5 Sociale en maatschappelijke participatie naar etniciteit (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
geen sociale participatie (geen lid vereniging en nooit contact met bureu)	0,8	4	1	3	< 1
geringe sociale participatie (geen lid vereniging en weinig of nooit contact met bureu)	15	23	22	30	15
geen maatschappelijke participatie (geen participatie in werk of opleiding)	56	60	32	35	33
geen lid vereniging	82	84	69	72	58
bezoekt vaak vereniging	11	9	23	21	35
			niet-westers allochtoon	westers allochtoon	autochtoon
geen participatie in sport/cultuur/ vereniging/buurthuis (AVO)			51	38	32
geen lid vereniging			67	48	43

Bron: SCP (SPVA'98 en AVO'99)

Tabel B.6 Culturele, normatieve uitsluiting naar leeftijd en geslacht (in procenten)

	totaal	leeftijd (in jr)			geslacht	
		18-34	35-54	>54	vrouw	man
geen politieke participatie ^a	28	30	24	30	31	24
heeft niet gestemd	14	17	12	13	15	13

a Heeft niet gestemd, en heeft geen politieke interesse, en neemt niet deel aan gesprekken over politiek.

Bron: CBS (POLS-basis 2001)

Tabel B.7 Culturele, normatieve uitsluiting naar opleidingsniveau en werkzaamheid (in procenten)

	totaal	opleidingsniveau				werkzaam	
		lager	voortgezet lager	middelbaar	hoger	nee	ja
geen politieke participatie ^a	28	50	35	22	9	33	24
heeft niet gestemd	14	25	18	12	4	16	13

a Heeft niet gestemd, en heeft geen politieke interesse, en neemt niet deel aan gesprekken over politiek.

Bron: CBS (POLS-basis 2001)

Tabel B.8 Culturele, normatieve uitsluiting naar huishoudpositie en uitkeringsduur (in procenten)

	totaal	huishoudpositie					ontvangt sociale uitkering	
		lid van paar zonder kind	lid van paar met kind	alleenstaande ouder	alleenstaand	inwonend kind > 18 jr	nee	ja
geen politieke participatie ^a	28	25	27	41	28	35	25	35
heeft niet gestemd	14	12	14	20	15	19	13	19

a Heeft niet gestemd, en heeft geen politieke interesse, en neemt niet deel aan gesprekken over politiek.

Bron: CBS (POLS-basis 2001)

Tabel B.9 Culturele/normatieve uitsluiting naar besteedbaar huishoudinkomen en gezondheid (in procenten)

	totaal	bestedbaar huishoudinkomen (in kwartiel)				gezondheid			
		1e	2e	3e	4e	zeer goed	goed	redelijk	(zeer) slecht
geen politieke participatie ^a	28	38	28	20	19	22	26	34	54
heeft niet gestemd	14	19	14	10	9	11	13	16	25

a Heeft niet gestemd, en heeft geen politieke interesse, en neemt niet deel aan gesprekken over politiek.

Bron: CBS (POLS-basis 2001)

Tabel B.10 Culturele/normatieve uitsluiting naar etniciteit (in procenten)

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
nooit contact met autochtonen in vrije tijd	42	54	22	18	
nooit bezoek van autochtonen	40	48	30	23	-
vindt het (heel) vervelend als kind Nederlandse (voor autochtonen: buitenlandse) vrienden heeft	22	11	2	< 1	13
vindt het (heel) vervelend als kind Nederlandse (voor autochtonen: buitenlandse) partner heeft	46	41	9	< 1	16
wil in wijk met veel landgenoten wonen (sterke voorkeur/liever wel)	15	15	6	4	-
sociale afstand ^a tot autochtonen					
- zeer groot	21	30	4	6	-
- zeer klein	3	3	20	31	-
wil terug naar land van herkomst	38	32	45	40	-
gemiddelde schaalscore ^b voor					
1 emancipatie	3,4	3,4	4,3	4,3	4,5
2 individualisering	3,9	3,7	3,8	4,1	4,4
3 secularisering	3,4	3,4	4,3	4,2	4,6
4 moderne opvattingen	3,3	3,3	4,0	4,2	5,0
modernisme (schaal o.b.v. 1-4)	2,8	2,8	3,7	3,8	4,3

a Schaalscore gebaseerd op de voorgaande vragen in tabel.

b Hoe hoger de score, des te meer eens emancipatie, individualisering, secularisering en moderne opvattingen.

Bron: SCP (SPVA'98)

Tabel B.11 Materiële deprivatie naar leeftijd en geslacht (in procenten)

	totaal	leeftijd (in jr)			geslacht	
		< 35	35-54	> 54	vrouw	man
1 rondkomen met totale nettohuishoudinkomen - (zeer) moeilijk	8	6	9	9	9	7
2 woonlasten zijn - erg zwaar	3	3	3	3	4	2
- zwaar	18	18	18	18	19	17
3 terugbetaling lening (geen hypotheek) is - (erg) zwaar (in % van totaal)	4	5	5	2	4	4
- (erg) zwaar (in % van personen met lening)	22	20	23	24	24	21
4 betalingsachterstand van huur/hypotheek/ energielasten/ aankoop op afbetaling	1	2	2	< 1	1	1
onvoldoende geld voor:						
- warm eten	< 1	< 1	< 1	< 1	1	< 1
- verwarming van huis	1	< 1	2	2	2	1
- nieuwe kleren	7	6	6	9	9	5
- vakantie	9	7	9	13	11	7
- eten met kennissen	4	3	4	5	5	3
- vervangen meubels	11	10	10	14	14	9
5 op minimaal 1 aspect onvoldoende geld om financiële reden geen bezit van:	14	12	13	17	17	11
- magnetron	2	2	1	1	2	1
- vaatwasmachine	3	5	2	< 1	3	2
- kleuren tv	0	0	< 1	0	0	0
- videorecorder	2	2	2	1	2	1
- personal computer	4	6	3	2	4	3
- telefoon	< 1	< 1	0	< 1	< 1	< 1
6 minimaal 1 van deze zaken geen bezit om financiële reden	7	11	7	4	8	6
verwachting financiële situatie huishouden komende 12 mnd:						
- duidelijk slechter	2	2	2	2	2	2
- iets slechter	9	10	8	10	9	9
gemiddelde score materiële deprivatie (0-100) ^a	9,4	9,7	9,5	9,1	10,1	8,7

a Factorscore berekend op basis van de variabelen 1 t/m 6.

Bron: CBS (SEP'99)

Tabel B.12 Materiële deprivatie naar opleidingsniveau en huishoudpositie (in procenten)

	totaal	opleidingsniveau				huishoudpositie				
		lager	voortgezet lager	middelbaar	hoger	lid van paar zonder kinderen	lid van paar met kinderen	alleenstaande ouder	alleenstaand	inwonend kind > 18 jr
1 rondkomen met totale nettohuishoudinkomen is (zeer) moeilijk	8	18	9	6	5	4	7	17	15	8
2 woonlasten zijn										
- erg zwaar	3	7	4	2	1	1	3	10	4	4
- zwaar	18	29	19	17	13	13	18	30	23	23
3 terugbetaling lening (geen hypotheek) is (erg) zwaar										
- in % van totaal	4	7	5	4	3	2	5	8	5	5
- in % van personen met lening	22	39	28	21	14	13	21	34	38	25
4 betalingsachterstand van huur/hypotheek/energielasten/aankoop op afbetaling	1	4	2	1	< 1	< 1	1	6	3	< 1
onvoldoende geld voor										
- warm eten	< 1	3	< 1	< 1	< 1	< 1	< 1	3	2	< 1
- verwarming van huis	1	5	1	1	< 1	1	1	3	2	1
- nieuwe kleren	7	19	8	5	3	4	7	19	15	6
- vakantie	9	25	11	7	3	6	7	22	16	14
- eten met kennissen	4	14	5	2	< 1	2	3	11	7	7
- vervangen meubels	12	27	13	9	6	7	9	25	22	9
5 op minimaal 1 aspect: onvoldoende geld	14	31	17	11	6	8	12	30	25	17
om financiële reden geen bezit van:										
- magnetron	2	2	2	< 1	< 1	< 1	1	3	3	< 1
- vaatwasmachine	3	4	3	3	1	2	3	5	2	3
- kleuren tv	0	< 1	0	0	0	0	< 1	0	< 1	0
- videorecorder	2	3	1	1	1	< 1	1	4	4	2
- personal computer	4	7	5	3	1	2	3	13	6	3
- telefoon	< 1	< 1	< 1	< 1	0	< 1	0	< 1	< 1	0
6 minimaal 1 van deze zaken geen bezit om financiële reden	7	12	9	6	4	3	6	21	11	7
verwachting financiële situatie huishouden komende 12 mnd:										
- duidelijk slechter	2	1	2	2	3	1	2	2	2	4
- iets slechter	9	10	9	10	9	9	9	9	9	12
gemiddelde score materiële deprivatie (0-100) ^a	9,4	15,4	10,4	8,6	6,5	6,8	9,2	16,8	12,2	10,0

a Factorscore berekend op basis van de variabelen 1 t/m 6.

Bron: CBS (SEP'99)

Tabel B.13 Materiële deprivatie naar werkzaamheid, (werkloosheids-, bijstands- of arbeidsongeschiktheids-) uitkering en uitkeringsduur (in procenten)

	totaal	werkzaam		uitkering		indien werkloosheids-/ bijstandsuitkering: uitkeringsduur	
		nee	ja	nee	ja	< 2 jaar	> 2 jaar
1 rondkomen met totale nettohuishoudinkomen is (zeer) moeilijk	8	13	5	6	24	29	38
2 woonlasten zijn							
– erg zwaar	3	5	2	2	8	17	12
– zwaar	18	22	16	16	31	22	40
3 terugbetaling lening (geen hypotheek)							
– is (erg) zwaar (in % van totaal)	4	4	4	3	10	11	15
– is (erg) zwaar (in % van personen met lening)	22	35	18	18	51	56	72
4 betalingsachterstand van huur/hypotheek/energielasten/aankoop op afbetaling	1	2	1	1	6	12	9
onvoldoende geld voor:							
– warm eten	< 1	2	< 1	< 1	3	6	4
– verwarming van huis	1	3	< 1	1	4	3	8
– nieuwe kleren	7	12	4	5	20	23	37
– vakantie	9	17	5	7	25	35	41
– eten met kennissen	4	8	2	3	12	12	26
– vervangen meubels	12	18	7	10	27	40	43
5 op minimaal 1 aspect: onvoldoende geld	14	22	9	12	32	43	51
om financiële reden geen bezit van							
– magnetron	2	2	< 1	1	3	3	6
– vaatwasmachine	3	3	2	2	5	13	7
– kleuren tv	0	< 1	0	0	0	0	0
– videorecorder	2	2	1	1	5	8	11
– personal computer	4	4	3	3	10	12	14
– telefoon	< 1	< 1	< 1	< 1	< 1	< 1	1
6 minimaal 1 van deze zaken geen bezit om financiële reden	8	8	6	6	16	22	27
verwachting financiële situatie huishouden komende 12 mnd:							
– duidelijk slechter	2	2	2	2	4	3	6
– iets slechter	9	10	9	9	11	12	8
gemiddelde score materiële deprivatie (0-100) ^a	9,4	11,5	8,1	8,5	17,9	21,5	24,3

a Factorscore berekend op basis van de variabelen 1 t/m 6.

Bron: CBS (SEP'99)

Tabel B.14 Materiële deprivatie naar besteedbaar huishoudinkomen en gezondheid (in procenten)

	totaal	bestedbaar huishoudinkomen (in quintielen)					gezondheid			
		1e .	2e	3e	4e	5e .	zeer goed	goed	redelijk (zeer) slecht	
1 rondkomen met totale nettohuis- houdinkomen is (zeer) moeilijk	8	23	8	6	4	1	5	6	12	28
2 woonlasten zijn										
- erg zwaar	3	9	2	1	2	< 1	1	2	4	12
- zwaar	18	28	23	18	12	9	14	16	22	32
3 terugbetaling lening (geen hypotheek) is (erg) zwaar										
- in % van totaal	4	8	5	4	3	1	3	4	5	10
- in % van personen met lening	22	48	29	17	16	7	13	19	32	53
4 betalingsachterstand van huur/hypotheek/energielasten/ aankoop op afbetaling	1	4	2	1	< 1	0	1	< 1	2	5
onvoldoende geld voor:										
- warm eten	< 1	3	< 1	< 1	< 1	0	< 1	< 1	1	6
- nieuwe kleren	7	23	7	3	2	< 1	4	4	11	26
- verwarming van huis	1	4	2	< 1	< 1	< 1	< 1	< 1	2	7
- vakantie	9	29	9	5	3	< 1	5	6	15	34
- eten met kennissen	4	13	3	2	1	< 1	2	2	7	15
- vervangen meubels	12	34	12	7	4	< 1	7	8	17	38
5 op minimaal 1 aspect: onvoldoende geld	14	39	14	9	7	1	9	10	21	42
om financiële reden geen bezit van:										
- magnetron	2	4	1	< 1	< 1	0	< 1	1	2	2
- vaatwasmachine	3	5	3	2	2	0	2	3	2	4
- kleuren tv	0	< 1	0	0	0	0	0	0	< 1	0
- videorecorder	2	5	1	1	< 1	< 1	1	1	3	3
- personal computer	4	10	4	2	1	< 1	3	3	4	11
- telefoon	< 1	< 1	0	0	0	0	< 1	< 1	< 1	0
6 minimaal 1 van deze zaken geen bezit om financiële reden	7	18	8	5	3	< 1	6	6	8	15
verwachting financiële situatie huishouden komende 12 mnd:										
- duidelijk slechter	2	2	2	1	2	3	1	2	3	3
- iets slechter	9	9	9	10	9	9	11	8	10	14
gemiddelde score materiële deprivatie (0-100) ^a	9,4	17,5	10,1	8,2	6,7	4,4	7,5	8,2	11,5	19,0

a Factorscore berekend op basis van de variabelen 1 t/m 6.

Bron: CBS (SEP'99)

Tabel B.15 Materiële deprivatie naar etniciteit (in procenten)

	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
vindt huishoudinkomen voldoende om van te leven				
- te weinig	52	48	41	21
- veel te weinig	17	21	16	5
komt geld tekort ^a				
- 100-500 gulden p.m. tekort	18	20	25	15
- >500 gulden p.m. tekort	50	50	27	15
geldzorgen in afgelopen 3 maanden				
- bijna voortdurend	18	21	19	7
- heel vaak	24	28	23	9

a Het minimaal noodzakelijk geachte huishoudinkomen minus het feitelijk huishoudinkomen.

Bron: SCP (SPVA'98)

B4 Uitsluiting van 'social rights'

Tabel B.16 Uitsluiting van 'social rights', naar leeftijd en geslacht (in procenten)

	totaal	leeftijd (in jr)			geslacht	
		< 35	35-54	> 54	vrouw	man
<i>uitsluiting van arbeidsmarkt</i>						
in SEP:						
- wil werken, maar geeft zichzelf geen kans (< 12 mnd), in % van totaal	3	2	5	2	5	2
<i>uitsluiting in woonomgeving</i>						
in SEP:						
- vandalisme in woonomgeving	18	19	20	15	19	17
- minimaal 1 overlast (geluidsoverlast burea, - verkeer, stank/stof/vuil, vandalisme)	43	45	45	37	43	42
- gemiddeld aantal overlast aspecten (max. 4)	0,7	0,7	0,7	0,5	0,7	0,6
- minimaal 1 gebrek aan woning	62	66	61	59	63	61
- gemiddeld aantal gebreken woning (max. 16)	1,4	1,6	1,4	1,1	1,4	1,4
in POLS:						
- wil binnen een jaar verhuizen						
· wil wel, maar vindt niets	2	3	2	1	2	2
· wil beslist wel	10	20	6	4	9	10
- voelt zich vaak onveilig	3	2	3	4	4	2
in AVO:						
- geschil gehad met instantie(s)	19	21	22	11	17	21
- opvoedingsondersteuning gevraagd en gekregen	7	10	9	< 1	7	7
- opvoedingsondersteuning gevraagd en niet gekregen	0,7	0,8	0,9	0,2	0,6	0,7
- hulp nodig en gekregen	7	5	6	4	9	6
- hulp nodig en niet gekregen	5	4	5	4	5	4
- gebruik politie	35	40	37	26	34	37
- gebruik maatschappelijke dienstverlening	22	26	21	18	26	18
- gebruik rechtshulp	13	15	17	7	13	14

Bron: CBS (SEP'99 en POLS'01); SCP (AVO'99)

Tabel B.17 Uitsluiting van 'social rights' naar opleidingsniveau en huishoudpositie (in procenten)

	totaal	opleidingsniveau				huishoudpositie				
		lager	voortgezet lager	middelbaar	hoger	lid van paar zonder kind	lid van paar met kind	alleenstaande ouder	alleenstaand	inwonend kind < 18 jr.
<i>uitsluiting van arbeidsmarkt</i>										
in SEP:										
- wil werken, maar geeft zichzelf geen kans (< 12 mnd)	3	5	6	3	2	2	4	8	2	3
<i>uitsluiting in woonomgeving</i>										
in SEP:										
- vandalisme in woonomgeving	18	15	20	17	20	16	19	21	21	15
- minimaal 1 overlast (geluidsoverlast burens, - verkeer, stank/stof/vuil, vandalisme)	43	36	44	42	47	40	43	49	45	38
- gemiddeld aantal overlast aspecten (max.4)	0,7	0,6	0,7	0,7	0,7	0,6	0,7	0,8	0,7	0,6
- minimaal 1 gebrek aan woning	62	64	63	61	63	58	60	72	70	58
- gemiddeld aantal gebreken woning (max.16)	1,4	1,5	1,4	1,4	1,4	1,2	1,4	1,9	1,7	1,2
in POLS:										
- wil binnen een jaar verhuizen:										
· wil wel, maar vindt niets	2	2	2	2	2	1	2	4	3	3
· wil beslist wel	10	9	8	11	11	7	6	15	12	29
- voelt zich vaak onveilig	3	6	3	2	2	3	2	8	4	1
in AVO:										
- geschil gehad met instantie(s)	19	15	16	21	31	15	18	39	21	14
- opvoedingsondersteuning gevraagd en gekregen	7	5	7	8	7	0	15	21	0	8
- opvoedingsondersteuning gevraagd en niet gekregen	< 1	< 1	< 1	< 1	< 1	0	1	2	0	< 1
- hulp nodig en gekregen	7	11	8	6	3	6	6	10	14	7
- hulp nodig en niet gekregen	5	5	5	4	3	4	4	7	5	5
- gebruik politie	35	27	31	41	49	34	36	42	36	31
- gebruik maatschappelijke dienstverlening	22	26	21	22	19	13	26	48	26	11
- gebruik rechtshulp	13	9	12	16	17	11	15	30	13	8

Bron: CBS (SEP'99 en POLS'01); SCP (AVO'99)

Tabel B.18 Uitsluiting van 'social rights', naar werkzaamheid, (werkloosheids-, bijstands-, of arbeidsongeschiktheids-) uitkering en uitkeringsduur (in procenten)

	totaal	werkzaam		uitkering		indien uitkering: uitkeringsduur	
		nee	ja	nee	ja	< 2 jaar	> 2 jaar
<i>uitsluiting van arbeidsmarkt</i>							
in SEP:							
- wil werken, maar geeft zichzelf geen kans (< 12 mnd)	3	9	0	2	12	12	19
<i>uitsluiting in woonomgeving</i>							
in SEP:							
- vandalisme in woonomgeving	18	16	19	17	21	24	20
- minimaal 1 overlast (geluidsoverlast burea, - verkeer, stank/stof/vuil, vandalisme)	43	40	44	42	52	55	45
- gemiddeld aantal overlast aspecten (max. 4)	0,7	0,6	0,7	0,6	0,9	0,6	0,7
- minimaal 1 gebrek aan woning	62	62	62	61	73	68	65
- gemiddeld aantal gebreken woning (max. 16)	1,4	1,4	1,4	1,4	1,7	2,0	1,7
in POLS:							
- wil binnen een jaar verhuizen:							
· wil wel, maar vindt niets	2	2	2				
· wil beslist wel	10	8	11				
- voelt zich vaak onveilig	3	5	2				
in AVO:							
- geschil gehad met instantie(s)	19	16	21			54	34
- opvoedingsondersteuning gevraagd en gekregen	7	5	8			6	8
- opvoedingsondersteuning gevraagd en niet gekregen	0,7	0,4	0,8			< 1	< 1
- hulp nodig en gekregen	7	11	5			9	12
- hulp nodig en niet gekregen	5	5	4			5	7
- gebruik politie	35	28	40			41	35
- gebruik maatschappelijke dienstverlening	22	25	19			43	39
- gebruik rechtshulp	13	11	16			34	18

Bron: CBS (SEP'99 en POLS'01); SCP (AVO'99)

Tabel B.19 Uitsluiting van 'social rights' naar besteedbaar huishoudinkomen en gezondheid (in procenten)

	totaal	bestedbaar huishoudinkomen (in quintielen)					gezondheid			
		1e	2e	3e	4e	5e	zeer goed	goed	redelijk	(zeer) slecht
<i>uitsluiting van arbeidsmarkt</i>										
in SEP:										
- wil werken, maar geeft zichzelf geen kans (< 12 mnd)	3	6	3	3	3	1	1	3	5	9
<i>uitsluiting in woonomgeving</i>										
in SEP:										
- vandalisme in woonomgeving	18	21	20	19	16	15	18	16	21	22
- minimaal 1 overlast (geluidsoverlast burelen, - verkeer, stank/stof/vuil, vandalisme)	43	44	44	43	43	38	40	41	46	50
- gemiddeld aantal overlast aspecten (max. 4)	0,7	0,7	0,7	0,7	0,7	0,6	0,6	0,6	0,7	0,8
- minimaal 1 gebrek aan woning	62	72	67	60	60	51	61	60	67	69
- gemiddeld aantal gebreken woning (max. 16)	1,4	1,8	1,7	1,3	1,3	1,0	1,3	1,3	1,5	1,9
kwartiel										
in POLS:										
- wil binnen een jaar verhuizen:		1e	2e	3e	4e					
· wil wel, maar vindt niets	2	3	2	1	1	2	2	2	2	2
· wil beslist wel	10	11	9	8	8	11	9	8	8	12
- voelt zich vaak onveilig	3	5	3	2	2	2	2	6	6	12
 sociaal minimum										
< 105% 105%-130% >130%										
beperking										
niet licht matig ernstig										
in AVO:										
- geschil gehad met instantie(s)	19	14	19	19	17	24	23	19		
- opvoedingsondersteuning gevraagd en gekregen	7	6	6	7	7	7	4	3		
- opvoedingsondersteuning gevraagd en niet gekregen	0,7	0,3	0,3	0,8	0,6	1	0,4	0		
- hulp nodig en gekregen	7	13	12	6	4	8	19	46		
- hulp nodig en niet gekregen	5	4	5	4	4	6	8	5		
- gebruik politie	35	29	28	37	36	38	33	25		
- gebruik maatschappelijke dienstverlening	22	27	31	20	18	26	33	52		
- gebruik rechtshulp	13	9	12	14	13	17	15	w13		

Bron: CBS (SEP'99 en POLS'01); SCP (AVO'99)

**Tabel B.20 Toegang tot 'social rights' naar etniciteit
(in procenten)**

	Turken	Marokkanen	Surinamers	Antillianen	autochtonen
<i>uitsluiting van arbeidsmarkt</i>					
- wil werken en zoekt niet	11	9	10	12	5
- wil werken en zoekt < 2 jaar	3	2	2	2	< 1
- wil werk en zoekt >2 jaar	5	5	3	4	1
<i>uitsluiting in wonen/woonomgeving</i>					
zoekt andere woning	30	34	25	28	13
indien zoekend, belangrijkste reden:					
- wil groter	35	39	30	33	19
- wil kopen	14	7	21	13	19
- vanwege slechte woning	16	23	8	7	6
- wil goedkoper	7	7	10	9	4
- vanwege buurt	12	9	9	10	15
- vanwege werk	2	2	2	3	3
- overig	14	13	20	25	35
indien zoekend, zoekduur:					
- 1 jaar of korter	53	47	63	75	65
- 1 t/m 2 jaar	25	22	22	15	16
- > 2 jaar	21	31	15	10	19
- vaak overlast van burens	9	8	9	9	8
			niet-westers allochtoon	westers allochtoon	autochtoon
in AVO: % ja op:					
- geschil gehad met instantie(s)	19		23	24	18
- opvoedingsondersteuning gevraagd en gekregen	7		8	7	7
- opvoedingsondersteuning gevraagd en niet gekregen	0,7		0,6	0,6	0,7
- hulp nodig en gekregen	7		7	5	8
- hulp nodig en niet gekregen	5		5	4	5
- gebruik politie	35		33	41	35
- gebruik maatschappelijke dienstverlening	22		34	23	21
- gebruik rechtshulp	13		17	18	13

Bron: SCP (SPVA'98 en AVO'99)

Tabel B.21 Subjectieve indicatoren, naar leeftijd en geslacht (in procenten)

	totaal	leeftijd (in jr)			geslacht	
		< 35	35-54	> 54	vrouw	man
in SEP:						
tevredenheid met werkzaamheden/bezigheden:						
- (zeer) ontevreden	3	2	3	3	3	3
- enigszins ontevreden	7	6	7	6	7	6
tevredenheid met financiële situatie:						
- (zeer) ontevreden	7	8	6	5	7	5
- enigszins ontevreden	10	9	9	11	10	9
tevredenheid woonsituatie						
- (zeer) ontevreden	2	4	2	1	3	2
- enigszins ontevreden	5	6	5	5	6	4
tevredenheid met genoten opleiding:						
- (zeer) ontevreden	6	5	6	8	8	4
- enigszins ontevreden	12	10	12	15	15	9
tevredenheid met mate van vrije tijd:						
- (zeer) ontevreden	8	12	11	2	8	9
- enigszins ontevreden	14	18	18	6	14	15
tevredenheid met leefsituatie ^a						
- (zeer) ontevreden	3	3	3	3	4	2
in POLS:						
- niet zo tevreden met leven	3	3	4	3	3	3

a Schaal van bovengenoemde aspecten: 1 ((zeer) ontevreden) - 4 (zeer tevreden), alpha = 0,63.

Bron: CBS (SEP'99 en POLS'01)

Tabel B.22 Subjectieve indicatoren, naar opleidingsniveau en huishoudpositie (in procenten)

	totaal	opleidingsniveau				huishoudpositie				
		lager	voortgezet lager	middelbaar	hoger	lid van paar zonder kind	lid van paar met kind	alleenstaande ouder	alleenstaand	inwonend kind > 18 jr
in SEP:										
tevredenheid met werkzaamheden/ bezigheden:										
- (zeer) ontevreden	3	4	3	2	2	2	2	6	4	2
- enigszins ontevreden	7	9	7	5	7	5	6	10	9	6
tevredenheid met financiële situatie:										
- (zeer) ontevreden	7	13	7	5	4	3	5	17	11	12
- enigszins ontevreden	10	15	11	9	6	7	8	18	12	13
tevredenheid woonsituatie										
- (zeer) ontevreden	2	3	3	2	3	2	2	3	3	2
- enigszins ontevreden	5	7	5	4	5	4	5	6	9	4
tevredenheid met genoten opleiding:										
- (zeer) ontevreden	6	21	8	3	1	6	5	10	8	5
- enigszins ontevreden	12	26	17	11	4	11	12	15	14	8
tevredenheid met mate van vrije tijd:										
- (zeer) ontevreden	8	6	6	7	13	5	11	17	7	5
- enigszins ontevreden	14	11	12	15	17	11	18	22	12	14
tevredenheid met leefsituatie ^a										
- (zeer) ontevreden	3	7	3	2	2	2	2	8	5	4
in POLS:										
- niet zo tevreden met leven	3	6	3	3	3	2	2	11	6	2

a Schaal van bovengenoemde aspecten: 1 ((zeer) ontevreden) - 4 (zeer tevreden), alpha = 0,63.

Bron: CBS (SEP'99 en POLS'01)

Tabel B.23 Subjectieve indicatoren, naar werkzaamheid, (werkloosheids-, bijstands- of arbeidsongeschiktheids-) uitkering en uitkeringsduur (in procenten)

	totaal	werkzaam		uitkering		indien werkloosheids-/ bijstandsuitkering: uitkeringsduur	
		nee	ja	nee	ja	< 2 jaar	>2 jaar
in SEP:							
tevredenheid met werkzaamheden/ beziggheden							
- (zeer) ontevreden	3	4	2	2	8	9	7
- enigszins ontevreden	7	8	5	5	14	22	15
tevredenheid met financiële situatie							
- (zeer) ontevreden	7	10	4	4	19	30	33
- enigszins ontevreden	10	12	8	8	16	19	17
tevredenheid woonsituatie							
- (zeer) ontevreden	2	2	3	2	3	3	4
- enigszins ontevreden	5	5	5	5	7	9	8
tevredenheid met genoten opleiding:							
- (zeer) ontevreden	6	10	4	5	13	10	20
- enigszins ontevreden	12	16	10	12	16	21	18
tevredenheid met mate van vrije tijd:							
- (zeer) ontevreden	8	4	11	9	10	14	7
- enigszins ontevreden	14	7	18	15	11	1	14
tevredenheid met leefsituatie ^a							
- (zeer) ontevreden	3	4	2	2	6	10	8
in POLS:							
- niet zo tevreden met leven	3	5	2				

a Schaal van bovengenoemde aspecten: 1 ((zeer) ontevreden) - 4 (zeer tevreden), alpha = 0,63.

Bron: CBS (SEP'99 en POLS'01)

Tabel B.24 Subjectieve indicatoren naar besteedbaar huishoudinkomen en gezondheid (in procenten)

	totaal	bestedbaar huishoudinkomen (in quintielen)					gezondheid				
		1e	2e	3e	4e	5e	zeer goed	goed	redelijk	(zeer) slecht	
tevredenheid met werkzaamheden/ bezigheden:											
- (zeer) ontevreden	3	5	3	2	2	2	1	1	3	21	
- enigszins ontevreden	7	11	7	6	6	4	4	6	9	15	
tevredenheid met financiële situatie:											
- (zeer) ontevreden	7	17	6	3	3	1	4	4	8	22	
- enigszins ontevreden	10	19	10	9	5	3	6	8	13	19	
tevredenheid woonsituatie											
- (zeer) ontevreden	2	4	3	2	3	< 1	2	2	2	7	
- enigszins ontevreden	5	8	7	5	3	3	3	6	5	6	
tevredenheid met genoten opleiding:											
- (zeer) ontevreden	6	12	7	5	3	2	4	5	9	17	
- enigszins ontevreden	12	19	12	11	10	9	8	11	15	22	
tevredenheid met mate van vrije tijd:											
- (zeer) ontevreden	8	9	7	8	11	8	8	8	9	10	
- enigszins ontevreden	14	11	14	15	16	16	15	15	13	11	
tevredenheid met leefsituatie ^a											
- (zeer) ontevreden	3	7	3	2	2	< 1	2	2	3	12	
		kwartiel									
in POLS:		1e	2e	3e	4e						
- niet zo tevreden met leven	3	7	3	1	2		1	2	6	24	

a Schaal van bovengenoemde aspecten: 1 ((zeer) ontevreden) - 4 (zeer tevreden), alpha = 0,63.

Bron: CBS (SEP'99 en POLS'01)

Bijlage C Amos-analyse: directe effecten

Tabel C.1 Amos-analyse van de dimensie materiële deprivatie: directe effecten op gezondheid, opleiding, uitkering, werkzaam en huishoudinkomen (gestandaardiseerde gewichten)

	directe effecten op:				
	opleiding	gezondheid	uitkering	werkzaam	huishoud-inkomen
paar met kinderen (1 = ja)	-	-	-	0,07	0,11
alleenstaande (1 = ja)	-	-	-	-	- 0,33
eenoudergezin (1 = ja)	-	-	0,12	-	- 0,09
geslacht (1 = man)	0,16	-	-	0,18	-
leeftijd (in jaren)	- 0,31	0,23	-	- 0,52	1,03
leeftijd2 (leeftijd x leeftijd)	-	-	-	-	- 0,93
opleiding (1 = laag, 4 = hoog)	-	- 0,15	- 0,05	0,13	0,31
gezondheid (1 = zeer goed, 5 = zeer slecht)	-	-	0,25	- 0,12	- 0,03
werkloosheids-, bijstands-, arbeids- ongeschiktheidsuitkering (1 = ja)	-	-	-	-	- 0,07
werkzaam (1 = ja)	-	-	-	-	0,17
totaal verklaarde variantie	0,12	0,10	0,08	0,45	0,38

Goodness of Fit = 0,965; RMSEA = 0,060; p = 0,000.

Bron: CBS (SEP'99)

Tabel C.2 Amos-analyse van de dimensie sociale isolatie: directe effecten op gezondheid, opleiding, uitkering, werkzaam en huishoudinkomen (gestandaardiseerde gewichten)

	directe effecten op:					
	opleiding	gezondheid	stedelijkheid	uitkering	werkzaam	hh-inkomen
paar met kinderen (1 = ja)	-	-	-	-	0,13	-
alleenstaande (1 = ja)	-	-	- 0,12	-	-	- 0,32
eenoudergezin (1 = ja)	-	-	-	0,18	-	- 0,12
geslacht (1 = man)	0,10	- 0,06	-	-	0,21	-
leeftijd (in jaren)	- 0,28	0,22	-	-	- 0,43	0,40
leeftijd2 (leeftijd x leeftijd)	-	-	-	-	-	- 0,35
opleiding (1 = laag, 4 = hoog)	-	- 0,16	-	- 0,04	0,12	0,28
gezondheid (1 = zeer goed, 5 = zeer slecht)	-	-	-	0,28	- 0,13	-
stedelijkheid gemeente (1 = zeer sterk, 5 = niet verstedelijk)	-	-	-	-	-	-
werkloosheids-, bijstands-, arbeids- ongeschiktheidsuitkering (1 = ja)	-	-	-	-	-	- 0,05
werkzaam (1 = ja)	-	-	-	- 0,22	-	0,21
totaal verklaarde variantie	0,09	0,09	0,01	0,12	0,38	0,31

Goodness of Fit = 0,969; RMSEA = 0,048; p = 0,000.

Bron: CBS (SEP'99)

Literatuur

- Atkinson, A.B. (1998). 'Social exclusion, poverty and unemployment'. In: A.B. Atkinson en J. Hills (red.), *Exclusion, employment and opportunity*. CASE Paper No. 4. London: Centre for Analysis of Social Exclusion. LSE.
- Berghman, J. (1995). 'Social exclusion in Europe: policy context and analytical framework'. In: G. Room (red.), *Beyond the Threshold: the measurement and analysis of social exclusion*. Bristol: The Policy Press.
- Breda, J., D. Schoenmakers en H. Van Geel (2003). 'Hoe Vlamingen sociale uitsluiting percipiëren'. In: Administratie Planning en Statistiek, *Vlaanderen gepeild!* (studiedag 6 mei 2003 Brussel). Brussel: ministerie van de Vlaamse Gemeenschap.
- Comité voor sociale bescherming (2001). *Verslag over de indicatoren op het gebied van armoede en sociale uitsluiting*. Europese Commissie.
- Dagevos, J., M. Gijsberts en C. van Praag (2003). *Rapportage minderheden 2003. Onderwijs, arbeid en sociaal-culturele integratie*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dekker, P. (2002). *De oplossing van de civil society. Over vrijwillige associaties in tijden van vervangende grenzen* (inaugurale rede Katholieke Universiteit Brabant). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Dercksen, W. en G. Engbersen (1992). 'Arbeid en sociaal burgerschap'. In: *Burgerschap in praktijk* (deel 1). Den Haag: Sdu.
- Engbersen, G. en R. Gabriëls (red.) (1995). *Sferen van integratie. Naar een gedifferentieerd allochtonenbeleid*. Amsterdam: Boom.
- Engbersen, G. en E. Snel (1996). 'De wetenschappelijke bestudering van armoede'. In: G. Engbersen, C. Vrooman en E. Snel (red.), *Arm Nederland: het eerste jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Den Haag: VUGA.
- Europese Commissie (2002). *Joint report on social inclusion*. Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- Eurostat (2000). *European Social Statistics: Income, poverty and social exclusion*. Luxemburg: Office for official publications of the European communities.
- Gallie, D. en S. Paugam (red.) (2000). *Welfare regimes and the experience of unemployment in Europe*. Oxford: Oxford University.
- Godschalk, J.J. (1985). *Een tweedeling van de samenleving? OSA Voorstudie nr. 10*. Den Haag: Organisatie voor Strategisch Arbeidsmarktbeleid.
- Gowricharn, R.S. (1995). 'Integratie in een verbeelde werkelijkheid'. In: Engbersen en Gabriëls (red.), *Sferen van integratie. Naar een gedifferentieerd allochtonenbeleid*. Amsterdam: Boom.
- Gunsteren, H.R. van (red.) (1992). *Eigentijds burgerschap*. WRR. Den Haag: Sdu.
- Hart, J. de et al. (2002). *Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Home-Start International (2002). *De aanpak van sociale uitsluiting in gezinnen met jonge kinderen*. Europese Commissie. Home-Start International. South Harrow (United Kingdom).
- Houtkoop, W. (1999). *Basisvaardigheden in Nederland; De 'geletterdheid' van Nederland: economische, sociale en educatieve aspecten van de taal- en rekenvaardigheden van de Nederlandse beroepsbevolking*. Amsterdam: MGK.
- Kok, Wim (1995). *Den Uyl-lezing, 11 december 1995*. Amsterdam: De Balie.
- Kwekkeboom, R., T. Roes en V. Veldheer (2002). *Werkelijkheid van de welzijnswet: verkenning van de Welzijnswet op lokaal, regionaal en landelijk niveau*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

- Layte, R., B. Nolan en C.T. Whelan (2001). *Reassessing income and deprivation approaches to the measurement of poverty in the republic of Ireland* (paper). The Economic and Social Research Institute (ESRI). Ierland.
- Lourens, J. et al. (2002). *Verkommerden en verloederden. Een onderzoek naar de omvang en aard van de groep in Nederland*. Trimbosinstituut i.s.m. Bohn Stafleu van Loghum.
- Micklewright, J. (2002). *Social exclusion and children: a European view for a US debate*. Innocenti Working Paper no. 90. Florence: UNICEF Innocenti Research Centre.
- Muffels, R. en D. Fouarge (2000). *Social exclusion and poverty: definition, public debate and empirical evidence in the Netherlands* (paper). Tilburg: WORC/TISSER.
- Mulatu, M. S. en C. Schooler (2002). 'Causal connections between socio-economic status and health: reciprocal effects and mediating mechanism'. In: *Journal of Health and Social Behavior* (43) maart, p. 22-41.
- Nauta, L. (1995). 'Competente burgers'. In: G. Engbersen en R. Gabriëls (red.), *Sferen van integratie. Naar een gedifferentieerd allochtonenbeleid*. Amsterdam/Meppel: Boom.
- Nolan, B. en C. T. Whelan (1996a). *Measuring poverty using income and deprivation indicators; alternative approaches*. In: *Journal of European social policy* (6) 3.
- Nolan, B. en C. T. Whelan (1996b). *Resources, deprivation and poverty*. Oxford: Oxford University Press.
- Oorschot, W. van (1996). *Nederland over sociale zekerheid en arbeid*. Tilburg: TISSER KUB.
- Papadopoulos, F. en P. Tsakoglou (2001). *Indicators of social exclusion in Euromod* (paper). Euromod Working Paper EM8/01. Athene: Athens University of Economics and Business.
- Peschar, J. en A. Wesselingh (1995). *Onderwijssociologie*. Groningen: Wolters-Noordhoff.
- Putnam, R.D. (2000). *Bowling alone*. New York: Simon & Schuster.
- Regeerakkoord 2002. Den Haag.
- RMO (2000). *Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. Ongekende aanknopingspunten. Strategieën voor de aanpassing van de sociale infrastructuur*. Advies 11. Den Haag: Sdu.
- RMO (2001). *Raad voor Maatschappelijke Ontwikkeling. Aansprekend opvoeden. Balanceren tussen steun en toezicht*. Advies 18. Den Haag: Sdu.
- Room, G. (1995a). *Beyond the threshold. The measurement and analysis of social exclusion*. Bristol: Policy Press.
- Room, G. (1995b). 'Poverty in Europe. Competing paradigms of analysis'. In: *Policy and politics* (23) 2, p. 103-113.
- Runciman, W.G. (1966). *Relative deprivation and social justice*. Routledge.
- Saraceno, C. (2001). *Social exclusion, cultural roots, and diversities of a popular concept*. University of Turin (paper conference 'Social exclusion and children', 3-4 may 2001), Institute for Child and Family Policy. Columbia: Columbia University.
- Schuyt, C.J.M. en C.A. Voorham (2000). *Sociale uitsluiting. Stichting Leger des Heils welzijns- en gezondheidszorg*. Amsterdam: Sociaal Wetenschappelijke Pers.
- SCP (2001). *De sociale staat van Nederland 2001*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- SCP/CBS (2001). *Armoedemonitor 2001*. Den Haag/Voorburg: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- SCP/CBS (2003). *ARMOEMONITOR 2003*. Den Haag/Voorburg: Sociaal en Cultureel Planbureau/Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Social Exclusion Unit (2001). *Preventing social exclusion: Report by the Social Exclusion Unit*. Geraadpleegd maart 2002 via www.cabinet-office.gov.uk/seu/index.htm.
- Steyaert, J. en J. de Haan (2001). *Geleidelijk digitaal: een nuchtere kijk op de sociale gevolgen van ict*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau/Fontys hogeschool.
- szw (1995). *De andere kant van Nederland. Over preventie en bestrijding van stille armoede en sociale uitsluiting*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.

- SZW (2001). *Nationaal Actieplan ter bestrijding van armoede en sociale uitsluiting 2001*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- SZW (2003). *Nationaal Actieplan ter bestrijding van armoede en sociale uitsluiting 2003*. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Tesser, P.T.M., J.G.F. Merens en C.S. van Praag (1999). *Rapportage minderheden 1999. Positie in het onderwijs en op de arbeidsmarkt*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- Tesser, P.T.M. en J. Iedema (2001). *Rapportage minderheden 2001*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- TK (1997/1998). *Regeerakkoord 1998*. Tweede Kamer, vergaderjaar 1997/1998, 26024, nr. 10.
- Vrooman, C. en E. Snel (red.). 'Op zoek naar de 'echte armen''. In: G. Engbersen, C. Vrooman en E. Snel (red.). *Armoede en verzorgingsstaat: vierde jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- vws (1999). *Werken aan sociale kwaliteit, Welzijnsnota 1999-2002*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- vws (2001). *Stand van zaken. Uitvoering programmaliijnen. Welzijnsnota 1999-2002*. Den Haag: ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport.
- Werkgroep Toekomst van het arbeidsmarktbeleid (2001). *Aan de slag* (eindrapport). Interdepartementaal Beleidsonderzoek. Den Haag: ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid.
- Whelan, C. (2001). *Towards innovative approaches to assess new policy* (paper Network of social researchers project, Strasbourg, 14-15 juni 2001). Dublin: The Economic and social research institute.
- Winter, M. de (1995). *Kinderen als medeburgers. Kinder- en jeugdparticipatie als maatschappelijk opvoedingsperspectief*. Utrecht: De Tijdstroom.
- Wolf, J. et al. (2002). *Op achterstand; een onderzoek naar mensen in de marge van Den Haag*. Utrecht: Trimbosinstituut.
- WRR (1996). *Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid. Tweedeling in perspectief*. Den Haag: Sdu.
- Zeijl, E. et al. (2003). *Rapportage Jeugd 2002*. Den Haag : Sociaal en Cultureel Planbureau.

Publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau

Werkprogramma

Het Sociaal en Cultureel Planbureau stelt elke twee jaar zijn Werkprogramma vast. De tekst van het lopende programma (2002-2003) is te vinden op de website van het scp: www.scp.nl. Het Werkprogramma is rechtstreeks te bestellen bij het Sociaal en Cultureel Planbureau. isbn 90-377-0097-7

SCP-publicaties

Onderstaande lijst bevat een selectie van publicaties van het Sociaal en Cultureel Planbureau. Deze publicaties zijn verkrijgbaar bij de boekhandel. Een complete lijst is te vinden op de website van het scp: www.scp.nl

Sociale en Culturele Rapporten

Sociaal en Cultureel Rapport 1998. ISBN 90-5749-114-1

Sociaal en Cultureel Rapport 2000. ISBN 90-377-0015-2

Sociaal en Cultureel Rapport 2002. De kwaliteit van de quartaire sector. ISBN 90-377-0106-x

The Netherlands in a European Perspective. Social & Cultural Report 2000. ISBN 90-377-0062 4 (English edition 2001)

Nederlandse populaire versie van het SCR 1998

En kwart eeuw sociale verandering in Nederland; de kerngegevens uit het Sociaal en Cultureel Rapport. Carlo van Praag en Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-662-8

Engelse populaire versie van het SCR 1998

25 Years of Social Change in the Netherlands; Key Data from the Social and Cultural Report. Carlo van Praag and Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-6168-580-x

Nederlandse populaire versie van het SCR 2000

Nederland en de anderen; Europese vergelijkingen uit het Sociaal en Cultureel Rapport 2000. Wilfried Uitterhoeve. ISBN 90-5875-141-4

SCP-publicaties 2002

2002/2 Van huis uit digitaal. Verwerving van digitale vaardigheden tussen thuismilieu en school (2002). ISBN 90-377-0089-6

2002/3 Voortgezet onderwijs in de jaren negentig (2002). ISBN 90-377-0072-1

2002/4 Boek en markt. Effectiviteit en efficiëntie van de vaste boekenprijs. ISBN 90-377-0095-0

2002/5 Zekere banden. Sociale cohesie, leefbaarheid en veiligheid (2002). ISBN 90-377-0076-4

2002/6 Niet-stemmers. Een onderzoek naar achtergronden en motieven in enquêtes, interviews en focusgroepen (2002). ISBN 90-377-0098-5

2002/7 Zelfbepaalde zekerheden. Individuele keuzevrijheid in de sociale verzekeringen: draagvlak, benutting en determinanten (2002). ISBN 90-377-0088-8

2002/8 E-cultuur. Een empirische verkenning (2002). ISBN 90-377-0092-6

2002/9 Taal lokaal. Gemeentelijk beleid onderwijs in allochtone levende talen (oalt) (2002). ISBN 90-377-0090-x

2002/10 Rapportage gehandicapten 2002. Maatschappelijke positie van mensen met lichamelijke beperkingen of verstandelijke handicaps (2002). ISBN 90-377-0104-3

2002/13 Emancipatiemonitor 2002. isbn 90-377-0110-8

- 2002/14 Ouders bij de les. Betrokkenheid van ouders bij de school van hun kind (2002).
ISBN 90-377-0091-8
- 2002/16 Rapportage Jeugd 2002 (2003). ISBN 90-377-0111-6

SCP-publicaties 2003

- 2003/1 Mantelzorg. Over de hulp van en aan mantelzorgers (2003). ISBN 90-377-0112-4
- 2003/4 Rapportage Sport 2003 (2003). ISBN 90-377-0109-4
- 2003/5 Trouwen over de grens. Achtergronden van partnerkeuze van Turken en Marokkanen (2003).
ISBN 90-377-0087-x
- 2003/8 De meerkeuzemaatschappij. Facetten van de temporale organisatie van verplichtingen
en voorzieningen (2003). ISBN 90-377-0113-2
- 2003/11 De uitkering van de baan. Reïntegratie van uitkeringsontvangers: ontwikkelingen in
de periode 1992-2002 (2003). ISBN 90-377-0094-2
- 2003/12 De sociale staat van Nederland 2003 (2003). ISBN 90-377-0138-8
- 2003/13 Rapportage minderheden 2003. Onderwijs, arbeid en sociaal-culturele integratie (2003).
ISBN 90-377-0139-6
- 2003/16 Profijt van de overheid. De personele verdeling van gebonden overheidsuitgaven en
-inkomsten in 1999 (2003). ISBN 90-377-0070-5
- 2003/17 Armoedemonitor 2003 (2003). ISBN 90-377-0140-x

Onderzoeksrapporten 2002

- 2002/1 Onbetaalde arbeid op het spoor. ISBN 90-377-0073-x
- 2002/12 De werkelijkheid van de Welzijnswet (2002). ISBN 90-377-0116-7
- 2002/15 De vierde sector. Achtergrondstudie quartaire sector (2002). ISBN 90-377-0093-4

Onderzoeksrapporten 2003

- 2003/2 Beter voor de dag. Evaluatie van de stimuleringsmaatregel Dagindeling.
ISBN 90-377-0124-8
- 2003/3 Inkomen verdeeld (2003). ISBN 90-377-0074-8
- 2003/6 Vragen om hulp. Vraagmodel verpleging en verzorging (2003). ISBN 90-377-0114-0
- 2003/7 Vragen om hulp. Vraagmodel verpleging en verzorging. Samenvatting van het
onderzoeksrapport (2003). ISBN 90-377-0133-7
- 2003/9 Maten voor gemeenten 2003 (2003). ISBN 90-377-0134-5
- 2003/10 Het gemeentelijk onderwijsachterstandenbeleid halverwege de eerste planperiode
(1998-2002) (2003). ISBN 90-377-0054-3
- 2003/14 Mobiel in de tijd. Op weg naar de auto-afhankelijke maatschappij, 1975-2000 (2003).
ISBN 90-377-0125-6
- 2003/15 Beleid in de groei. Voortgang en uitkomsten van het lokale jeugdbeleid (2003).
ISBN 90-377-0058-6

Werkdocumenten (rechtstreeks te verkrijgen bij het SCP)

- 79 Sociale cohesie en sociale infrastructuur (2002)
- 80 Gemeentelijk ramingsmodel kinderopvang (2002). ISBN 90-377-0108-6
- 81 Modelleren van de gehandicaptenzorg (2001)
- 82 Verslaglegging van de modellering van de geestelijke gezondheidszorg (2002).
ISBN 90-377-0099-3
- 83 Verslaglegging van de modellering van de gehandicaptenzorg (2002).
ISBN 90-377-0100-0

- 84 Cultuur op het web. Het informatieaanbod op websites van musea en theaters (2002). ISBN 90-377-0101-9
- 85 Intramurale AWBZ-voorzieningen. Achtergronden bij gebruik en eigen bijdragen (2002). ISBN 90-377-0102-7
- 86 Memorandum quartaire sector 2002-2006 (2002). ISBN 90-377-0103-5
- 87 Naar een agenda voor de jeugd. Voorstellen voor een positief lokaal jeugdbeleid (2002). ISBN 90-377-0105-1
- 88 Kenniscentra in Nederland. Een inventariserend onderzoek naar kenmerken en groei van het aantal kenniscentra (2002). ISBN 90-377-0122-1
- 89 Modelleren van de care-sectoren in het Ramingsmodel Zorg (2003). isbn 90-377-0123-x
- 90 Sociale activering. Een brug tussen uitkering en betaald werk (2003). ISBN 90-377-0127-2
- 91 Het sociale draagvlak voor de quartaire sector, 1970-2000 (2003). ISBN 90-377-0131-0
- 92 De vaststelling van de kerkelijke gezindte in enquêtes (2003). ISBN 90-377-0136-1
- 93 Midden in de media (2003). isbn 90-377-0130-2
- 94 Ontwikkeling in het lokaal vrijwilligersbeleid (2003). ISBN 90-377-0137-x
- 98 Landelijk ramingsmodel kinderopvang 2002-2010 (2003) ISBN 90-377-0148-5
- 99 Sociale uitsluiting. Een conceptuele en empirische verkenning (2003). ISBN 90-377-0154-x
- 101 Schalen van fysieke en psychosociale beperkingen. Het meten van hulpbehoefte bij de indicatiestelling verpleging en verzorging (2003). ISBN 90-377-0151-1

Overige publicaties

Particulier initiatiefen publiek belang (2002). ISBN 90-377-0086-1

Uitgewerkt! (2002). ISBN 90-377-0085-3

De oplossing van de civil society (2002). ISBN 90-377-0107-8

Leeft Europa wel? Een verkenning van de Europese Unie in de publieke opinie en het onderwijs (2002). ISBN 90-377-0117-5

De veeleisende samenleving. Psychische vermoeidheid in een veranderde sociaal-culturele context (2002). ISBN 90-377-0119-1

Armoedebericht 2002 (2002). ISBN 90-377-0121-3

Kijken naar gevaren. Over maatschappelijke percepties van externe veiligheid (2002). ISBN 90-377-0120-5

Tijdverschijnselen. Impressies van de vrije tijd (2003). ISBN 90-377-0135-3

Mantelzorg in getallen (2003). ISBN 90-377-0146-9

Berichten uit het vyvarium (2003). ISBN 90-377-0149-3

Autochtone achterstandsleerlingen: een vergeten groep (2003). ISBN 90-377-0153-1